

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

**Hlava v českém jazykovém
obrazu světa**

Head in the Linguistic Picture of the World in Czech

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Klára Čížková

Český jazyk – specializační studium

Praha 2015

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 17. 8. 2015

Klára Čížková

Chtěla bych poděkovat vedoucí této diplomové práce doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D. za cenné a přínosné rady a připomínky a za mnoho trpělivosti.

Abstrakt

Tato diplomová práce se zaměřuje na pojetí somatismu hlava v českém jazykovém obrazu světa. Východiskem zkoumání je perspektiva kognitivní lingvistiky. Cílem práce je popsat strukturu významu zkoumaného pojmu. Výchozím metodologickým materiálem je stať I. Vaňkové a V. Vitkovské věnovaná právě hlavě, v níž jsou definovány čtyři významové profily vztahující se k somatismům a rozpracované na příkladu pojmu HLAVA. Pokusíme se tedy ověřit, zda takto definované profily platí i pro náš rozsáhlejší materiál. Pro analýzu využijeme jazyková (systémová) data (zahrnující zejména frazeologické jednotky, dále etymologii, deriváty a synonyma lexému hlava) a textová data (korpusová data převzatá z Českého národního korpusu). V závěru práce zhodnotíme, zda se naše výsledky shodují se závěry zmiňované stati a porovnáme také zjištění u obou typů zkoumaných dat – jazykových i textových. V úplném závěru práce formulujeme kognitivní definici hlavy tak, aby odpovídala pojetí hlavy v českém jazykovém a kulturním prostředí.

Abstract

This thesis focuses on the image of „hlava“ (head) in the Czech linguistic picture of the world. It is based on theories and methods of cognitive linguistics. The purpose of the thesis is to describe the structure of the meaning of the word hlava. The paper by I. Vaňková and V. Vitkovskaya was used as a methodological and theoretical starting point. In that paper four semantic profiles of „hlava“ are defined. The results of Vaňková and Vitkovskaya were compared with the findings of our research. We try to find out, whether the mentioned profiles are valid on a larger linguistic material, too. Two types of data are analysed – systemic data (especially phraseology, then also etymology of the word, derivatives, compounds and synonyms) and corpus materials (from Czech National Corpus). Then, we also compare the differences in the findings between systemic and textual (corpus) data. Finally, all results are summarized in the cognitive definition of hlava.

Klíčová slova

hlava, jazykový obraz světa, kognitivní lingvistika, antropocentrismus, metafora, význam, významové profily, konotace, frazeologismus, korpus, kognitivní definice

Key words

head, linguistic picture of the world, cognitive linguistics, anthropocentrism, connotation, phraseologism, metaphor, meaning, semantic profiles, corpus, cognitive definition

Obsah

Úvod	8
1 Kognitivní lingvistika	10
1.1 Jazykový obraz světa	10
1.2 Antropocentrismus	11
1.3 Bodycentrismus	13
1.4 Tělesnost v jazyce	13
1.5 Somatismy	14
1.6 Metafora	15
1.7 Metonymie	18
1.8 Představová schémata	19
1.9 Význam a konotace	21
1.10 Významové profily	22
2 Jazyková data	24
2.1 Etymologie slova <i>hlava</i>	24
2.2 Slovníkové definice slova <i>hlava</i>	24
2.3 Synonyma slova <i>hlava</i>	28
2.4 Slovo tvorné deriváty a kompozita od slova <i>hlava</i>	30
3 Významové profily – analýza frazeologických jednotek	33
3.1 Profil 1 – VZHLED – MANIFESTACE	33
3.1.1 Vzhled v užším slova smyslu (vlasová pokrývka):	34
3.1.2 Tvar a velikost hlavy	34
3.1.3 Tvrdost hlavy	35
3.1.4 Teplota hlavy	35
3.1.5 Váha hlavy	35
3.1.6 Pokrývka hlavy	36
3.2 Profil 2 – LOKALIZACE	36
3.2.1 Umístění hlavy nahoře	36
3.2.2 Hlava na pravém místě	38
3.2.3 Prostorově chápáná komplexnost	38
3.3 Profil 3 – FUNKCE	39
3.3.1 Subprofil POJÍMÁNÍ OBSAHU – „nádobu“	39
3.3.2 Subprofil SPECIFICKÝ ORGÁN (MYŠLENÍ)	43
3.3.3 Subprofil DŮLEŽITOST A CENTRÁLNOST (život):	44
3.3.4 Subprofil ZASTOUPENÍ OSOBY	46
3.4 Profil 4 – GESTO	47
3.4.1 Gesto v pravém slova smyslu:	48
3.4.2 Poukaz k emocím či k celkovému stavu:	49
4 Významové profily – analýza korpusového materiálu	50
4.1 Profil 1 – VZHLED / MANIFESTACE	50
4.1.1 Subprofil vzhled v užším slova smyslu	50
4.1.2 Velikost a tvar hlavy	51
4.2 Profil 2 – LOKALIZACE	52
4.2.1 Subprofil „umístění nahoře“	52
4.2.2 Subprofil „umístění vpředu“	53
4.2.3 Subprofil „prostorově chápáná komplexnost“	54
4.3 Profil 3 – FUNKCE	54
4.3.1 Pojímání obsahu – „nádobu“	55
4.3.2 Subprofil „důležitost a centrálnost (život)“	57

4.3.3 Subprofil „zastoupení celé osoby hlavou“	59
4.3.4 Pohodlí hlavy	60
4.4 Profil 4 – GESTO	60
4.4.1 Gesto v pravém slova smyslu	60
4.4.2 Poukaz k emocím či celkovému stavu	62
5 Další sémantické oblasti úzce související s hlavou	64
5.1 Pokrývka hlavy	64
5.2 Fyzické pocity spojené s hlavou	65
5.3 Pohyb hlavy	66
5.4 Kontakt hlavy s jinou částí těla	67
6 Porovnání výsledků analýzy se závěry výchozí studie	68
6.1 Srovnání výsledků u profilu 1 – VZHLED – MANIFESTACE	68
6.2 Srovnání výsledků u profilu 2 – LOKALIZACE	69
6.3 Srovnání výsledků u profilu 3 – FUNKCE	69
6.4 Srovnání výsledků u profilu 4 – GESTO	70
7 Porovnání výsledků analýzy u jazykových a textových dat	71
7.1 Doplnění profilů – další sémantické oblasti	71
8 Závěr	74
9 Kognitivní definice hlavy	75
9.1 Kognitivní definice významu (obecně)	75
9.2 Kognitivní definice hlavy	76
Literatura	77

Úvod

Tato práce se zaměřuje na pozici a pojetí hlavy v českém jazykovém obrazu světa. Hlava patří k nejdůležitějším částem našeho těla, a to tak důležitým, že bez ní dokonce nemůžeme ani žít, na rozdíl od některých jiných, také podstatných částí těla, jako jsou ruce či nohy.

Podíváme se tedy blíže na to, jak se tato důležitost a nepostradatelnost hlavy na lidském těle zobrazuje v jazyce. Co vlastně vypovídá náš každodenní jazyk o tom, jak vnímáme hlavu, co vše s ní máme v mysli spojené, co vše pro nás hlava znamená? Na tyto a podobné otázky se pokusíme odpovědět v této práci. Naším východiskem bude perspektiva kognitivní lingvistiky.

Pro analýzu pojmu HLAVA nám poslouží dva hlavní typy dat, a to jazykové materiály (především frazeologické slovníky) a textové materiály (korpusová data z Českého národního korpusu). Tato data budou posuzována na základě přístupů a metod kognitivní lingvistiky, přičemž jako hlavní metodologické východisko nám poslouží stať *HLAVA: PROFILY, SUBPROFILY, KONCEPTUÁLNÍ SCHÉMATA* (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou) od I. Vaňkové a V. Vitkovské (2014). Tato stať je spíše metodologicky zaměřená a autorky již v úvodu upozorňují, že tuto práci považují jen za první průzkumnou sondu: „[...] interpretaci profilů pojmu HLAVA představenou v tomto článku nepovažujeme za úplnou – jde pouze o první sondu. Zakládáme ji totiž (až na drobné výjimky) pouze na dvou typech jazykových dat: na frazeologii a synonymii.“ (Vaňková – Vitkovskaya, 2014, s. 80)

V této stati vymezují autorky čtyři významové profily vztahující se k částem lidského těla – somatismům¹. Tyto profily rozpracovávají právě na příkladu hlavy do jednotlivých subprofilů, které umožňují detailnější popis struktury významu daného somatismu. Zkoumaný textový a jazykový materiál bude posuzován na základě těchto čtyř profilů a příslušných subprofilů s cílem zjistit, zda jsou tyto profily odpovídající a dostačující i pro náš rozsáhlejší materiál, nebo zda se v něm objevují ještě nějaké další aspekty týkající se hlavy, na které je třeba upozornit a samostatně je vyčlenit a popsat.

V úvodních částech této práce budou vyloženy základní principy kognitivní lingvistiky a teorie jazykového obrazu světa. V této souvislosti budou přiblíženy pojmy jako antropocentrismus a bodycentrismus (úzce související s konceptem jazykového obrazu světa), představová neboli konceptuální schémata, metafora a metonymie. Dále se zaměříme na etymologii slova *hlava*, na rozrůznění významů tohoto slova a na slovotvorné deriváty. Podstatnou částí práce je přiblížení významových profilů vztahujících se k pojmu hlava, a to

¹ Somatismy jsou názvy částí lidského těla (podrobněji viz podkapitulu 1.5 *Somatismy*)

jednak na základě jazykového materiálu (zejména frazeologických jednotek excerpovaných z vybraných slovníků) a jednak na základě korpusových dat. Vyústěním celé práce bude formulování kognitivní definice pojmu HLAVA.

1 Kognitivní lingvistika

Kognitivní lingvistika patří do okruhu kognitivních věd. „Kognitivní vědy se [...] zabývají procesy, které probíhají v lidské mysli. Ke klíčovým otázkám patří problém, jak lidská mysl pracuje s jazykem (a/nebo jazyk s lidskou myslí) a co jazyk o naší mysli vypovídá. Právě jazyk totiž umožňuje poznávat mnohé procesy, které jsou přímému pozorování nepřístupné; je prostředkem, jak se něco dovědět o kognitivních strukturách, jimiž je člověk ukotven ve světě. Toto zcela obecné východisko ústí v jeden ze základních postulátů kognitivismu: jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 21).

V rámci kognitivní lingvistiky lze zaznamenat členění na určité podskupiny, jejichž oblast zájmu a stěžejní zaměření je nějak specifické. I. Vaňková a kol. (2005, s. 34n.) navrhuji rozdělení přístupů uplatňovaných v rámci kognitivní lingvistiky na tři velké skupiny, přičemž dodávají, že hranice mezi nimi nejsou ostré. „S jistou rezervou můžeme říci, že představitelé první skupiny se orientují spíše na zkoumání **mozku**, druhé na zkoumání **mysli** a třetí skupina se prostřednictvím jazyka soustřeďuje na studium „kolektivní mysli“, tedy **kultury**.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 35).

Tato práce se zaměřuje především třetím zmíněným způsobem, proto si nyní přiblížíme právě třetí výše uvedený přístup kognitivní lingvistiky. „Představitelé třetí skupiny [...] akcentují zejména aspekt sociální, kulturní – **sdílení a paměť**“ (srov. např. Anusiewicz, 1995; Bartmiński, 2001a); směřují k tomu, co je příznačné pro obraz světa zprostředkovaný konkrétním jazykem, případně též dva či více obrazů světa porovnávají. Vycházejí z myšlenek o jazykové relativitě, akcentují zejména fakt svébytné konceptualizace světa, uložené v každém jazyce.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 35).

1.1 Jazykový obraz světa

V souvislosti s přístupy kognitivní lingvistiky je třeba přiblížit pojem **jazykový obraz světa**. Koncept jazykového obrazu světa je pro tuto práci, jak už napovídá sám její název, stěžejní. Naším cílem bude odhalit a popsat, jak je pojem HLAVA ukotven v českém jazykovém a kulturním prostředí.

„Pojem jazykový obraz světa se přibližně v polovině 80. let začal užívat v pracích polských jazykovědců z Lublinu. Brzy se v polské lingvistice velmi rozšířil a nabyl mnoha dimenzí: jde tu ovšem nejen o pojem, nýbrž i o svébytný přístup k jazyku, který je jím reprezentován a označován.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 46). Tento přístup zkoumá, jak vnímáme svět, jak ho hodnotíme a prožíváme a jak se toto všechno projevuje v našem jazyce. I. Vaňková a kol. to popisují takto: „Zkoumáme-li kontury jazykového obrazu světa, zkoumáme vlastně, „jak jsme“ ve světě, v jakých dimenzích světa rozumíme, jak a odkud k němu přistupujeme.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 47).

Při bližším zkoumání jazyka se ukazuje význam tělesnosti (našeho vnímání vlastního těla a jeho pohybu a fungování ve světě), naše potřeba kategorizovat předměty a jevy okolního světa a tím je snadněji uchopovat a také významné postavení metafor jak v našem jazyce, tak i v našem myšlení. Naše vnímání a interpretaci světa však ovlivňuje také prostředí a kultura, ve které žijeme. Ty mají podstatný vliv na to, jak okolní svět chápeme a popisujeme. I. Vaňková a kol. k tomu uvádějí toto: „Kognitivistický důraz na individuální zkušenost se světem, která je dána lidskou kognitivní výbavou, vychází z podstatného významu tělesnosti, schopnosti myšlení v dimenzích metafor, schopnosti kategorizovat apod. – se tak posouvá směrem ke sdílené zkušenosti kolektivní, jazyk se nechápe pouze jako svědectví o lidské kognitivitě, ale (i) jako fenomén **kulturní a antropologický** [...]. Každý jazyk totiž podává specifickou, jistým společenstvím sdílenou **interpretaci světa**.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 47).

1.2 Antropocentrismus

Jedním z hlavních principů teorie jazykového obrazu světa je antropocentrismus. Dá se totiž říci, že člověk (*anthropos*²) stojí v centru jazyka, je středobodem, z něhož vychází jeho jazyk. V našem každodenním jazyce se velmi výrazně uplatňuje lidské hledisko, lidský pohled na ostatní bytosti a okolní svět. Sebe a své tělo považujeme za jakýsi základ, od něhož se obrácíme k okolnímu světu; sebe, své lidské tělo, lidskou mysl a obecně i lidské možnosti považujeme většinou za měřítko pro všechno ostatní. Toto vše se výrazně odráží v našem jazyce. I. Vaňková a kol. k tomu píší toto: „Středobodem světa, centrem, které určuje (mou) lidskou perspektivu, je (mé) lidské, subjektivně prožívané tělo: tělo určité velikosti, stavby, proporcí, se specificky utvářenými a fungujícími orgány, vybavené lidskými smysly

² anthropos – člověk (<http://latinsky-slovník.latinsky.cz/cesko-latinsky/anthropos.html>, 4. 8. 2015)

a vnímavostí. Zásadní úloha tělesnosti v lidské kognici je vyjádřena titulem Johnsonovy knihy *The Body in the Mind – Tělo v mysli* (1987).

Výrazem antropocentrismu jazyka – a zároveň i svědectvím o něm – jsou pak i lakoffovsko-johnsonovská představová schémata (*image schemas*) vztahující se k naší tělesnosti a ukotvenosti v prostoru: **nádoba** (container), respektive schéma uvnitř – venku, dále schémata **centrum a periferie**, **celek a části**, **cesta**, **cyklus** aj. (srov. Johnson, 1987; Lakoff – Johnson, 1999).

Zásadní úloha těla a lidské perspektivy v jazyce [...] je patrná nejen ve slovní zásobě všech jazyků světa, ale i v utváření jejich gramatických kategorií – např. v gramatice číslovek, jak ukazuje následující příklad.

Americká slavistka a kognitivní lingvistka L. Janda (2000/2004) vzpomíná na svého kolegu, který zkoumal status číslovek v nejrůznějších jazycích. Zdálo se mu, že jako znalkyně slovanských jazyků, pro Američany exotických již svou flektivností, by mu mohla poradit s jednou záhadou. Mezi číslovkami desítek studovaných jazyků se mu některé ukazovaly jako anomální – např. skloňováním, tím, jak řídily počítaný předmět apod.; byly to pokaždé tytéž: **jednička, dvojka a pětka**. [...] Číslovky jedna, dva a pět mají v naší konceptualizaci světa zvláštní postavení. Abychom porozuměli výlučnosti pětky, zvedněme ruku: je na ní pět prstů. Abychom porozuměli dvojce, zvedněme i druhou ruku – a uvažme, že máme taktéž dvě nohy, dvě oči, uši aj. [...]. A jednička – to je náš prožitek individua, samostatné bytosti, a zároveň zkušenost jednotliviny v opozici k mnohosti. Různé jazyky tyto obecně lidské zkušenosti mohou zohledňovat různě, ale základ je stejný.

Jazyk je antropocentrický. Představuje obraz světa, tak jak se jeví člověku, jak jest pro člověka. Člověk stojí v centru jazyka – a to se ukazuje v mnoha ohledech. Svědčí o tom i výše vzpomínaný charakter čísel a číslovek (určitě by se tu dala připojit i desítka – deset prstů jako základ desítkové soustavy), ale např. též jednotky míry jako *loket*, *stopa*, *palec*, *krok*, odvozené rovněž z proporcí lidského těla.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 60n.).

Ve zkoumaném jazykovém materiálu lze v souvislosti se slovem *hlava* pozorovat projevy antropocentrismu například v poměru zastoupení lidské hlavy oproti hlavě zvířecí. Jak v korpusovém, tak i ve slovníkovém materiálu je zastoupeno ve výrazně větší míře označení hlavy lidské. Dá se říci, že naprostá většina dokladů (jak korpusových, tak frazeologických) obsahuje pojmenování hlavy člověka. Jednou z výjimek je spojení *kočičí hlavy* (ve významu „zakulacené dlažební kostky“), v němž je odkazováno k hlavě kočičí, konkrétně k jejímu tvaru. Lze však říci, že i ve frazémeh, v nichž se objevuje označení hlavy zvířecí, je většinou odkazováno k hlavě lidské (např. *hlava skopová* nebo *hlava telecí*).

Označení hlavy určitého zvířete použité ve spojitosti s člověkem je navíc vnímáno jako dehonestující, jedná se o projev opozice „vlastní – cizí“ (tedy to, co není vlastní člověku, je hodnoceno jako to horší). Dalším projevem této opozice je frazém *nasadit někomu psí hlavu*: „pomlouvát, očerňovat někoho nenávistně a opakovaně; přisuzovat někomu to nejhorší a snažit se mu ve své nenávisti nebo podezřívavosti všemožně uškodit“ (SČFI 3, 2009, s. 197).

1.3 Bodycentrismus

Dalším z principů jazykového obrazu světa, velmi těsně souvisejícím s antropocentrismem a zčásti se s ním i prolínajícím, je bodycentrismus. Jak už lze vytušit ze samotného tohoto pojmu, jedná se o postavení těla (angl. *body*) do středu našeho zájmu. V souvislosti s antropocentrismem již bylo zmíněno, že člověk prožívá okolní svět prostřednictvím vlastního těla, tedy lidského těla určité stavby a velikosti, těla s určitými (lidskými) možnostmi. To se velmi výrazně projevuje i v jazyce. Často si zřejmě ani neuvědomujeme, jak moc člověk promítá sebe a své tělo do svých každodenních vyjádření. Svůj lidský pohled na svět a svá lidská měřítka považujeme většinou za samozřejmost a nepřemýšlíme nad tím, že odjinud (např. ze zvířecího pohledu) může svět vypadat a být hodnocen a prožíván jinak. Běžně užíváme vyjádření jako *je to neslyšné, příliš hlasité, je to coby kamenem dohodil, je to pár kroků, je to odsud chůzí* (lidskou) *tolik a tolik minut, je to na dosah ruky, je to ve výšce očí* (lidských) a mnoho dalších, a přitom si vlastně ani neuvědomujeme, že vše výše uvedené je takto popisováno z pohledu lidského těla a jeho možností.

1.4 Tělesnost v jazyce

V souvislosti s výzkumem somatismů je třeba upozornit také na tělesnost v jazyce. Jako lidé máme lidská těla a prostřednictvím nich vnímáme a prožíváme sebe i okolní svět. Jedná se o prožívání velmi niterné a každodenní, takže jeho působení se snad ani nemůže neprojevit v našem jazyce. Neustále totiž vnímáme sebe a své tělo, a to tak samozřejmě a automaticky, že o tom většinou ani nevíme. Vnímáme a pozorujeme také těla ostatních a přicházíme s nimi alespoň někdy do kontaktu (dotykem), příp. je alespoň vnímáme smysly, jako je zrak, sluch nebo čich. To všechno na nás intenzivně působí a projevuje se to v našem myšlení i vyjadřování.

Hlava, na niž je tato práce zaměřena, je navíc částí těla, kterou vnímáme většinou ještě intenzivněji. Při kontaktu s jinou osobou se většinou zaměřujeme právě na hlavu, především na obličej. Pokud chceme někoho identifikovat, zpravidla k tomu potřebujeme vidět právě jeho hlavu, zvláště její obličejovou část. Pokud se lidé fotografují, je většinou jejich cílem, aby byla na fotografii vidět právě jejich hlava (příp. hlava fotografované osoby). Zrakově tedy vnímáme hlavu velmi silně a jsme zřejmě naučeni na ni při setkání s jiným člověkem okamžitě zaměřovat pozornost. Co se našich vnitřních pocitů týče, může se nám hlava připomínat např. bolestí, točením nebo brněním. Na hlavě máme navíc uloženy smyslové orgány, takže pomocí ní přijímáme a zpracováváme mnoho informací a prožitků. Hlava je tedy pro naše ukotvení a fungování ve světě nezastupitelná.

I. Vaňková popisuje roli těla v našem životě takto: „Tělesné ukotvení člověka se v jazyce projevuje velmi výrazně. Prostřednictvím těla jsme vpojeni do časoprostoru i do celku světa, a také do společenství: jen jako tělesní můžeme žít ve vztahu s jinými lidmi.“ [...] A ještě dodává (podle Patočky, 1995): „Tělo je člověku „centrem perspektiv“ a jako jediný fenomén má rozměr **afektivní** (prostřednictvím subjektivního těla cítíme bolest či slast), **senzuální** (dává možnost smyslově vnímat) a **kinestetický** (člověk tělem vládne, je tedy schopen pohybu a konání; to je základem jeho svobody i odpovědnosti).“ (Vaňková, 2012, s. 65). Všechny tyto uvedené skutečnosti, týkající se těla a jeho důležitosti v našem vnímání a prožívání světa, se nějak projevují v jazyce, a to velice výrazně a na mnoha různých úrovních. „Fakt, že ve významových strukturách jazyka i myšlení hraje tělo význačnou úlohu, se projevuje nejen v četných sémantických derivátech (vycházejících řečeno s Maćkiewiczovou, z tzv. somatomorfismu – srov. např. *noha stolu*, *oko tornáda*), ve faktu, že některé části těla hrají úlohu při měření (*loket*, *hrst*, *stopa*) nebo počítání (desítková soustava) apod., a ovšem v existenci bohaté somatické frazeologie.“ (Vaňková, 2012, s. 66). A právě somatická frazeologie, konkrétně frazeologické jednotky obsahující slovo *hlava* jsou centrální částí našeho výzkumu.

1.5 Somatismy

Význam termínu *somatismus* byl zatím vysvětlen jen velmi stručně. Jelikož se však jedná o důležitý pojem z hlediska náplně této práce, která pojednává právě o jednom z centrálních somatismů, zaměříme se na něj nyní podrobněji.

„Somatismy, tedy **názvy částí lidského těla**³, náleží k nejstarší vrstvě slovní zásoby, ať už fylogeneticky (podle svědectví etymologie, srov. Maćkiewicz 2006, s. 12n.), nebo ontogeneticky (patří mezi první slova, která si osvojují děti). Zvláště některé z nich jsou velmi frekventované a kulturně exponované, **v jazykovém obrazu světa zaujímají důležité místo** a bývají **obtíženy řadou konotací**. [...] Obecně vzato je slovní zásoba spojená s lidským tělem velmi bohatá a stylově rozrůzněná [...]. Pro somatismy je typické, že se jejich význam často „přenáší“, tj. jsou s nimi spojeny **četné metaforické a metonymické extenze**; celá slovní zásoba vztažená k tělu se hojně uplatňuje v souvislosti s konceptualizací lidských vlastností, činností, vzájemných vztahů, komunikace aj. Ukazuje se to i v kvantitě a rozrůzněnosti somatické frazeologie; konkurovat jí může snad jen sémantický okruh frazémů spojených se zvířaty (srov. Mrhačová 2000).“ (Vaňková (ed.), 2012, s. 67).

Některé části těla jsou v rámci somatismů považovány spíše za periferní. I. Vaňková (2012) v této souvislosti zmiňuje např. *pot, maso a žílu* (s. 67). Hlava však naopak představuje centrální a v jazyce velmi frekventovaný somatismus, k němuž se váže i velké množství frazeologických jednotek⁴.

1.6 Metafora

Jak už bylo uvedeno výše, se somatismy se často pojí také posuny významu, často se v souvislosti s nimi objevují různá metaforická a metonymická vyjádření. Metafora zaujímá v rámci kognitivní lingvistiky důležité místo, a to zvláště v oblasti somatismů. Většinou máme už ze školních let zakořeněnou představu, že metafora je něco, co patří do uměleckého (např. básnického) jazyka, že je to něco, co se nás v běžných promluvách netýká a co existuje jen pro ozvláštění jazyka v určitých specifických situacích. Ukazuje se, že tomu tak rozhodně není. Spíše je to tak, jak naznačuje titul knihy G. Lakoffa a M. Johnsona – *Metafory, kterými žijeme* (*Metaphors We Live By*). V metaforách totiž opravdu žijeme i myslíme. Náš jazyk i náš způsob myšlení je jimi přímo prochnut.

Metafory jsou založeny na principu **přenášení poznatků a zkušeností z oblasti zdrojové do oblasti cílové** (srov. Nebeská, 2005, s. 100). Jako příklad si uvedme frazém *hlava dřavá*, který se ve zkoumaném vzorku opakovaně objevoval. V tomto metaforickém

³ Zvýraznění v tomto odstavci provedla K. Č.

⁴ E. Mrhačová uvádí 166 somatismů „různé pojmenovací úrovně, které vystupují jako báze slova frazeologických jednotek“. (Mrhačová, 2000, s. 6) Hlava je podle počtu frazeologických jednotek (169 jednotek) v tomto jejím souboru somatismů umístěna na druhém místě. Na prvním místě je uvedena ruka (170 jednotek).

vyjádření je zdrojovou oblastí představa nádoby, z níž nějakým otvorem uniká ven obsah. Cílovou oblastí je potom lidská paměť sídlící v hlavě. V případě zmíněného vyjádření hlavu pojmáme jako nádobu, z níž rovněž uniká obsah, v tomto případě různé informace či vzpomínky.

Lakoff a Johnson se k pozici metafor v našem životě a myšlení vyjadřují takto: „My jsme [...] zjistili, že metafora prostupuje celý náš každodenní život, a to nejenom v jazyce, nýbrž i v myšlení a činnosti. Náš obyčejný pojmový systém, v jehož rámci jednak myslíme, jednak i jednáme, má v podstatě metaforickou povahu. [...] Pojmy nám strukturují všechno, co vnímáme, jak se pohybujeme ve světě a jaké vztahy si vytváříme k ostatním lidem. Je-li pravdivý předpoklad, že náš pojmový systém je do značné míry metaforický, potom bude způsob, jak myslíme, co prožíváme a co každý den děláme, do značné míry záležitostí metafor.“ (Lakoff – Johnson, 2014, s. 15).

Slovo *hlava* je obsaženo ve velkém množství metaforických vyjádření. U některých z nich lze vysledovat shodný základ, na němž jsou vystavěna. Např. u frazémů *mít plnou hlavu něčeho*, *mít děravou hlavu* a *ležet někomu v hlavě* lze vysledovat schéma / představu nádoby či určitého ohraničeného prostoru. Na základě těchto vyjádření lze tedy odhalit existenci metafor „hlava je nádoba“, která byla již výše zmíněna.

Lakoff a Johnson vymezují **tři typy metafor**, a to metafory strukturní, orientační a ontologické. Nyní si tyto jednotlivé typy stručně přiblížíme.

1. Strukturní metafora

Jedná se o typ metafor, „kdy jeden pojem je metaforicky strukturován na základě druhého pojmu“. (Lakoff – Johnson, 2014, s. 26). Autoři v knize jako příklad takovéto metafory uvádějí např. konceptualizaci času jako peněz: „Čas je v naší kultuře cenným zbožím. Je to omezený rezervní zdroj prostředků, kterého využíváme k dosažení svých cílů. [...] V naší kultuře platí, že ČAS JSOU PENÍZE, v mnoha ohledech: telefonní impulsy, hodinové mzdy, ceny pokojů v hotelu, roční rozpočty, zúročení půjček, jakož i splácení dluhu společnosti tím, že „si odsloužíme svůj čas“ (v učení nebo vojenské službě), popř. „si čas odsedíme nebo odkroutíme“ (ve vězení). Taková praxe je v dějinách lidstva poměrně mladá a neexistuje ani zdaleka ve všech kulturách. Vznikla v moderních industrializovaných společnostech a velmi zásadně strukturuje naše základní každodenní činnosti.“ (Lakoff – Johnson, 2014, s. 20).

Ukazuje se tedy, že „využíváme svých každodenních zkušeností s penězi, omezenými zásobami a cenným zbožím, abychom jimi konceptualizovali čas“. (Lakoff – Johnson, 2014, s. 21). Lakoff a Johnson uvádějí také příklady konkrétních výrazů či slovních spojení, které jsou toho dokladem: „Z výrazů uvedených pod hlavičkou metafory ČAS JSOU PENÍZE se některé týkají speciálně peněz (*utrácet, investovat, rozpočítat, stát*), jiné omezených zdrojů (*využít, zbývat dost, nechat si v záloze*) a další pak cenného zboží (*mít, dát, ztratit, děkuji za*).“ (Lakoff – Johnson, 2014, s. 21).

V souvislosti s *hlavou* lze za strukturní metaforu považovat **pojetí hlavy jako nádoby**, které se objevuje v mnoha frazémech v našem zkoumaném materiálu.

2. Orientační metafora

Dalším typem jsou orientační metafory. „[...] většina z nich má něco společného s orientací v prostoru: nahoru – dolů, dovnitř – ven, vpředu – vzadu, směrem k – pryč od (popř. na – od), hluboký – mělký, centrální – periferní. Tyto prostorové orientace vyplývají z okolnosti, že máme těla jistého specifického typu a že v našem fyzickém prostředí tato těla fungují jistým specifickým způsobem. Orientační metafory dávají pojmu prostorovou orientaci; například ŠŤASTNÝ JE NAHOŘE. Ta okolnost, že pojem ŠŤASTNÝ je orientován NAHORU, vede pak v češtině k výrazům jako „nálada se mi dnes *zvedla*“.“ (Lakoff – Johnson, 2014, s. 26).

To, že pojem ŠŤASTNÝ a další pozitivně vnímané hodnoty jsou v jazyce umístěny nahoře a jiné (např. smutek a neúspěch) dole, není náhoda. Lakoff a Johnson to vysvětlují vlivem našich zkušeností a naší kultury. „Takovéto metaforické orientace nejsou nahodilé. Mají svou bázi v naší fyzické a kulturní zkušenosti. Ačkoli polárně protilehlé opozice nahoru – dolů, uvnitř – vně atd. jsou co do své povahy fyzické, orientační metafory, které jsou na nich založeny, mohou být v různých kulturách různé. Budoucnost je například v některých kulturách před námi, kdežto v jiných je vzadu.“ (Lakoff – Johnson, 2014, s. 26).

S hlavou jsou z okruhu základních orientačních metafor úzce **spojeny opozice nahoře – dole a centrální – periferní**.

3. Ontologická metafora

Tento typ metafory je založen na naší zkušenosti s hmotnými objekty a látkami. Oblast hmotných, a tedy i dobře uchopitelných a popsatelných předmětů se může stát zdrojovou oblastí pro metafory týkající se jevů z oblasti nehmotné, a pro nás tedy hůře uchopitelné.

Lakoff a Johnson k tomuto typu metafory uvádějí: „Chápání zkušeností jakožto objektů a látek nám umožňuje vyčleňovat části lidské zkušenosti a zacházet s nimi jako s nespojitými (diskrétními) entitami nebo jako se substancemi jednoho a téhož druhu. Jakmile jednou dovedeme identifikovat své zkušenosti jako entity nebo substance, dovedeme na ně také [v řeči] odkazovat (provádět referenci), třídit je do kategorií, zařazovat je do skupin a kvantifikovat je – a s pomocí těchto prostředků o nich také rozumně uvažovat.“ (Lakoff – Johnson, 2014, s. 39).

Jak se ukazuje, máme potřebu si svět a objekty v něm kategorizovat, podobné předměty seskupovat do určitých pojmenovaných tříd a nejasně ohraničené předměty či jevy si nějak jednoznačně vymezit. Potom jsou pro nás tyto předměty a jevy lépe uchopitelné, můžeme je snáze pojmenovat, přemýšlet o nich a také se o nich vyjadřovat. Tato potřeba vymezování si okolních věcí souvisí zřejmě s naší zkušeností s vlastním tělem, tedy s tělem, které je nějak vymezitelné a ohraničené vůči okolnímu prostředí. „Je typické, že lidské potřeby vyžadují, abychom stanovili umělé hranice, které by učinily fyzické jevy nespojitými, tak jako jsme diskrétní – nespojití – my sami: tj. entitami ohraničenými svým povrchem.“ (Lakoff – Johnson, 2014, s. 43n.).

1.7 Metonymie

Dalším jevem odhalujícím způsob našeho myšlení a napomáhajícím vzájemnému porozumění je metonymie. Lakoff a Johnson od sebe rozlišují metaforu a metonymii takto: „Metafora je v zásadě způsob pojmání jedné věci na základě druhé a její primární funkcí je porozumění. Naproti tomu metonymie má primárně referenční funkci, tj. umožňuje nám použít jedné entity, aby *zastupovala* druhou. Metonymie však není pouze prostředkem reference. Slouží rovněž funkci zajišťovat pochopení. Například v případě metonymie ČÁST ZA CELEK je k dispozici mnoho částí, které mohou zastupovat celek. Kterou z částí si vybereme, pak určuje, na který aspekt celku se zaměříme. Řekneme-li, že potřebujeme pro náš projekt několik *mladých bystrých mozků*, užíváme „*mladé bystré mozky*“ k tomu, abychom odkázali na „inteligentní lidi“. Hlavní věcí tu není ani tak použít části (mozku), aby zastupovala celek (člověka), jako spíše vybrat speciální charakteristickou vlastnost člověka, totiž inteligenci, která je asociována s mozkiem.“ (Lakoff – Johnson, 2014, s. 50).

V případě slova *hlava* se metonymie objevuje nejčastěji právě v souvislosti s inteligencí (podobně jako bylo výše zmíněno u mozku) a schopností / neschopností:

- **dobře a efektivně myslet.** Příkladem toho jsou frazémy *(být) chytrá / bystrá / otevřená hlava*, příp. *chytrá hlavička*; *(být) moudrá hlava / hlavička*; *to je hlava / hlavička!*; x *Je to prázdná hlava*; *být / bejt prázdná hlava*; *bejt hlava skopová / telecí*

- **či mít zajímavé myšlenky a nápady** *(být / bejt hlava otevřená*, příp. *(být) vtipná hlava*). Dále se uplatňuje např. v souvislosti s rozumem, znalostmi a zkušenostmi člověka *(dát hlavy dohromady)* nebo s jeho pamětí *(být hlava dřevá)*. Někdy může hlava **zastupovat člověka s poukazem na jeho povahu a prožívání** – *být / bejt horká hlava*, *(být) tvrdá hlava*, *rozpálená hlava*, *hlava dubová* nebo *dubová hlava*, *tvrdá hlava / palice / lebka*. Lze tedy říci, že hlava často metonymicky zastupuje celého člověka, většinou s ohledem na určitý aspekt jeho schopností či vlastností.

1.8 Představová schémata

Skutečnost, že jsme ve světě tělesně ukotveni výrazně ovlivňuje způsob našeho prožívání, našich zkušeností. Okolní svět vnímáme skrze naše těla, která jsou „příjmovými centry“, z nichž prostřednictvím zraku, sluchu, hmatu, chuti a čichu zakoušíme svět. (volně podle Johnsona, 1987, s. 124).

Na základě svých tělesných prožitků a zkušeností si vytváříme určité představové struktury – schémata, které nám usnadňují pochopení jiných, nám vzdálenějších dějů v okolním světě.

M. Johnson uvádí výčet **27 představových schémat**. Jedná se např. o tato schémata: **NÁDOBA**, **CYKLUS**, **ČÁST – CELEK**, **CENTRUM – PERIFERIE**, **PLNÝ – PRÁZDNÝ**, **BLÍZKÝ – VZDÁLENÝ**, **CESTA**, **PLOCHA**, **ROVNOVÁHA**, **KONTAKT**, **STUPNICE**, **PROCES**, **SOUBOR** atd. Dodává, že jeho stručný seznam je pouhým výběrem těch schémat, která považuje za nejdůležitější. Za podstatné a zřejmé považuje to, že svět zakoušíme a rozumíme mu právě pomocí struktur různých představových schémat. Ty umožňují lepší porozumění různým dějům a vůbec světu kolem. (Johnson, 1987, s. 126).

V souvislosti s hlavou se uplatňují především schémata **NÁDOBA**, **CENTRUM – PERIFERIE** a **ČÁST – CELEK**. Jejich následující popis vychází z publikací M. Johnsona (1987) a G. Lakoffa (2006):

Schéma NÁDOBA: Svá těla vnímáme jako ohraničené entity, jako určité nádoby.⁵ Máme také zkušenosti s přemísťováním sebe či různých předmětů do / z nějakých prostor, nádob. Například vstupujeme do místnosti nebo z ní naopak vycházíme, podobně je tomu u různých budov nebo dopravních prostředků. Také běžně něco ukládáme do určitých ohraničených prostor, např. do skříní, tašek nebo krabic. Tyto a mnohé další zkušenosti jsou pak základem tohoto představového schématu. Na základě nich totiž potom vnímáme a strukturujeme své další, méně snadno uchopitelné zkušenosti. (volně podle M. Johnsona, 1987)

Schéma CENTRUM – PERIFERIE: Z našeho výchozího místa, našeho těla, vnímáme okolní svět a bytosti a věci v něm obsažené, přičemž některé z nich hodnotíme jako „centrální“ (pro nás a z našeho pohledu podstatné) a jiné jako periferní (pro nás okrajové). Takto vnímáme i části našeho těla, některé, jako např. právě hlava, jsou centrální a nepostradatelné, jiné jsou spíše periferní a naše tělo bez nich může existovat. (volně podle M. Johnsona, 1987). G. Lakoff vysvětluje, v jakém smyslu jsou centrální části důležitější než periferie: „Centra se považují za důležitější než periferie ve dvou aspektech: Poranění centrálních částí jsou vážnější [...] než poranění periferních částí. Centrum také definuje identitu individua jinak než periferie. Strom, který ztratí listy, je stále tentýž strom. Člověk, který si ostříhá vlasy nebo který přijde o prst, je stále tímž člověkem.“ (Lakoff, 2006, s. 268).

Schéma ČÁST – CELEK: K tomuto schématu uvádí G. Lakoff příklad naší tělesné zkušenosti s tělem a jeho částmi: „Jsme celými bytostmi s částmi, jimiž můžeme manipulovat. Prožíváme celý svůj život s vědomím jak vlastní celistvosti, tak svých částí. Zkušenost vlastního těla je zkušeností CELKU s ČÁSTMI.“ (Lakoff, 2006, s. 267). Jako příklad metafory dokládající toto představové schéma uvádí G. Lakoff také konceptualizaci rodiny či jiných společenských institucí jako celku s částmi (rodina je tedy celek a její jednotliví členové jsou částmi tohoto celku). Zajímavým příkladem dokládajícím, že hlava je vnímána jako centrální část těla (u níž se uplatňuje opozice „nahore – dole“) i v kulturním prostředí velmi odlišném od toho našeho, je pojetí společnosti v Indii: „V Indii se společnost konceptualizuje jako tělo (celek) s kastami jako jeho částmi, přitom nejvyšší kasta je hlavou a nejnižší nohama.“ (Lakoff, 2006, s. 268).

⁵ I. Vaňková v této souvislosti uvádí metaforická vyjádření, která tuto skutečnost – že svá těla vnímáme jako nádoby – potvrzují. Jedná se např. o frazémy *být plný očekávání; mít/nosit (tu křivdu) pořád v sobě; uzavřený nebo otevřený člověk, nosit někoho v srdci*.

1.9 Význam a konotace

Význam lexikálních jednotek lze zkoumat různými způsoby a metodami. V jazykovědě se v pojetí významu výrazně odlišuje přístup strukturalistický a kognitivistický. Každý z těchto zmíněných lingvistických směrů přistupuje k významu jinak. „Pro strukturalismus je význam slova uzavřeným souborem sémantických příznaků (**sémů**), postačujících k tomu, aby jev mimojazykového světa mohl být zahrnut do rámce daného pojmenování, a tak zároveň odlišen od všeho ostatního, k čemu se pojmenování nevztahuje. Tento soubor sémů se chápe jako hierarchicky budovaný a pro potřeby vědecké analýzy rozložitelný a popsitelný pomocí **sémické (komponenciální) analýzy**. Významy se definují prostřednictvím ohraničeného počtu sémů [...].“ (Vaňková, 2005, s. 77)

Kognitivistické pojetí významu je oproti tomu strukturalistickému širší, zahrnuje kromě jazykových informací například také lidské zkušenosti a kulturní zázemí. Tyto a další jevy se totiž na budování významu podílejí. V kognitivismu se význam chápe celostně: „**jako prototypový způsob pojetí předmětu v lidské mysli**, jako (jazykový) obraz daného jevu, tak jak se vynořuje z různých metonymických, metaforických aj. modelů, jak se větví do různých významových rovin a celků. Jde o **celistvý obraz**, který má ve svém základě naši lidskou zkušenost, včetně té tělesné a smyslové.“ (Vaňková, 2005, s. 80)

V kognitivní lingvistice je důležitou složkou při určování významu zjišťování konotací. „Na základě konotací se [...] v kognitivní perspektivě buduje prototyp.“ (Vaňková, 2005, s. 82). I. Vaňková a kol. uvádějí, že sdílenost prototypu (a tedy ujištění, že se nejedná o pouhé individuální vnímání a že daný prototyp je opravdu sdílen intersubjektivně) může být potvrzena různými aspekty jazykových dat. „Jednak jde o kvantitativní hledisko – důležitá je frekvence, opakovanost sledované charakteristiky v různých výpovědích a kontextech [...] Kvalitativní hledisko zohledňuje fixovanost dané charakteristiky v jazyce.“ (Vaňková, 2005, s. 88). Sdílenost určité konotace lze zjišťovat a ověřovat např. z etymologie slova, z jeho přenesených významů, z významů derivátů, z frazémů a také pomocí určitých tvrzení, která mají diagnostickou platnost. Jako příklady takových tvrzení jsou uvedeny: „*Je to pes, ale nekouše.*“ nebo „*Jako by to ani nebyly sestry.*“ (podle Vaňkové, 2005, s. 88n.)

Analýza výše uvedených typů jazykových dat může být prospěšná při zjišťování významu daného pojmu, včetně konotací. Dále v textu se tedy pokusíme odhalit, jaký prototyp / stereotyp hlavy je v myslích běžných českých mluvčích uložen.

1.10 Významové profily

Jak už bylo uvedeno, stěžejní náplní této práce bude analýza jazykových a textových dat obsahujících slovo *hlava* s cílem zjistit (resp. ověřit), jaké významové profily se u tohoto pojmu uplatňují. Z hlediska profilů budeme nahlížet nejen na náš hlavní, tedy frazeologický a korpusový materiál, ale také na údaje z oblasti synonym, slovotvorných derivátů, kompozit a nespisovné slovní zásoby.

Nejprve je třeba objasnit pojem významový profil. „Profil je chápán jako varianta interpretovaného pojmu, v níž je ten či jiný aspekt předmětu (v závislosti na situaci či komunikační potřebě) vysunut do popředí.“ (Vaňková – Čurdová, 2014, s. 66). Význam termínu profil nám může přiblížit také následující příklad heřmánku.

„Předmět se může jevit v různých situacích různě – a pojem s ním spojený má tedy různé varianty; ač je stále týž, jako by se k nám otáčel pokaždé určitou stranou. Proměna perspektivy a kontextu činí např. z heřmánku někdy léčivou bylinu, někdy plevel, a jindy botanicky pojatou rostlinu, případně též květinu. Pro uchopení lexikálního významu je tedy podstatné popsat, v jakých variantách, resp. v jakých aspektech lze na určitý denotát pohlížet, které mohou být v určitých komunikačních souvislostech podstatné a/nebo které mohou být v závislosti na záměru mluvčího postaveny do popředí (profilovány).“ (Vaňková (ed.), 2012, s. 70)

U pojmu *hlava* se tedy může dostat do popředí v některé komunikační situaci např. její hlavní funkce, tj. myšlení (např. ve větě *To je hlavička!*), jindy její umístění na lidském těle (např. *je to postavené na hlavu*) a někdy třeba její velikost (*být o hlavu větší / menší*).

Jako metodologické východisko pro analýzu nám poslouží přehled profilů vztahujících se k somatismu *hlava*, uvedený ve statí s názvem **HLAVA: PROFILY, SUBPROFILY, KONCEPTUÁLNÍ SCHÉMATA** (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou) od Ireny Vaňkové a Veroniky Vitkovské. (Vaňková – Vitkovskaya, 2014, s. 79–88). Autorky upozorňují, že tuto interpretaci profilů pojmu *hlava* nepovažují za úplnou a označují ji pouze jako první sondu v této oblasti. (Vaňková – Vitkovskaya, 2014, s. 80).

Ve zmiňované statí jsou uvedeny čtyři profily a k nim přináležející subprofily, které umožňují detailnější popis struktury významu u tohoto somatismu:

„1) **VZHLED / MANIFESTACE**: vzhled v užším smyslu slova, tvar, velikost, tvrdost, váha, teplota;

- 2) **LOKALIZACE**: „správné místo“; umístění nahoře; umístění vpředu; prostorově chápaná komplexnost;
- 3) **FUNKCE**: specifický orgán, pojmání obsahu (ve smyslu nádoby), nástrojovost, důležitost a centrálnost (život); zastoupení osoby;
- 4) **GESTO**: a) gesta v pravém smyslu slova – vyjádření souhlasu, nesouhlasu, pochybnosti aj.; b) symptomy – poukaz k emocím (zejm. z okruhu smutku).“ (Vaňková – Vitkovskaya, s. 85, 2014).

2 Jazyková data

V kapitole 1.9 bylo pojednáno o tom, jak lze zjišťovat význam a konotace určitého pojmu. Za možné zdroje pro zjišťování konotací tedy lze považovat např. etymologii slova, jeho přenesené významy, význam derivátů nebo frazémů. Proto se nyní alespoň na některé z těchto oblastí zaměříme.

2.1 Etymologie slova *hlava*

Etymologické slovníky uvádějí praslovanskou podobu *golva*, dále staroslověnskou podobu *glava* (Holub – Kopečný, 1952; Rejzek, 2012). Slovo *hlava* je označováno jako všeslovanské. Zmiňována je jeho příbuznost se slovem *holý*, příp. *lebka*:

- „Příb. *holý* (pův. „holá“ hlava, lebka)“ (Holub – Kopečný, 1952, s. 123)
- „Souvisí s *holý* („lysá“ hlava, lebka).“ (Holub – Lyrer, 1982, s. 192)
- „příbuzno je i lat. *calva* lebka“ (Machek, 1997, s. 167)
- „Obvykle se spojuje i se sthn. *calua* ‚lysina‘, lat. *calva* ‚lebka‘, *calvus* ‚holý‘[...] a na základě této paralely s *holý* (původně tedy ‚holá hlava, lebka‘, možná z tabuových důvodů [...])“ (Rejzek, 2012, s. 201).

Údaje z etymologických slovníků tedy určitým způsobem reflektují vzhled hlavy (souvislost se slovem *holý*) a je možné, že i její funkci – lebka by totiž mohla poukazovat k funkci hlavy, myšlení, jelikož je úložištěm pro mozek. Tato interpretace však není jednoznačná.

2.2 Slovníkové definice slova *hlava*

Nyní se zaměříme na pojetí lexému *hlava* v českých výkladových slovnících. Uvedeny budou jednotlivé dílčí významy tohoto slova a také některé frazémy a textové doklady, které toto slovo obsahují. Slovníky jsou řazeny chronologicky.

Slovník česko-německý – Josef Jungmann (1989)

V Jungmannově *Slovníku česko-německém* je uvedeno pět dílčích významů lexému *hlava* (pravopis je upraven podle současné normy, tedy např. „Neyvyššj a neypředněšj aud“ je

psáno jako „Nejvyšší a nejpřednější oud“) a dále příklady názvů rostlin a živočichů, které slovo *hlava* obsahuje. Slovníková definice je doplněna mnoha různorodými doklady.

Jako hlavní význam se uvádí: „**Nejvyšší a nejpřednější oud těla živočišného, zvláště člověčího, kdež všechny smysly sebrány.**“ Pozornost je tedy zaměřena na umístění hlavy na těle a také na skutečnost, že na hlavě se nacházejí smyslové orgány. Hlava je také označována jako sídlo života: „**HLAVA uvážena jako sídlo žití**“ a jako sídlo smyslů a intelektových schopností: „**HLAVA, uvážena jako sídlo smyslův, paměti, rozumu, talentův**“. Druhým významem je hlava metonymicky zastupující člověka: „**Metonym. HLAVA, za celého člověka**, n. p. tisíc hlav, t. lidí“. Jako další význam se pojímá hlava jako přední, tedy pravděpodobně jako centrální část těla: „**HLAVA, uvážena jako přední částka těla**“. U tohoto významu je rozlišen případ živých bytostí a věcí neživých: „a) starší, náčelník, představený, nejvyšší hlava, b) o věcech bezživotných“. Čtvrtým významem je věc podobající se hlavě: „**věc hlavě podobná**“ (uvedeny jsou příklady jako *hlava kapusty*, *hlava maková*, *hlava u sloupu*, *hlava špendlíková*). Následuje význam „**HLAVY, deska postelní u hlavy, neb strana, místo v lůžku u hlavy**“. Na závěr jsou uvedeny některé názvy z oblasti botaniky či zoologie: např. „**HLAVA OVČÍ**, bylina“ nebo „**KOBYLÍ HLAVY** [...]“, tedy houby.

Příruční slovník jazyka českého (1935–1937)

V *Příručním slovníku jazyka českého* je význam slova *hlava* rozčleněn na mnoho jednotlivých dílčích významů. Základním významem je „**přední část těla živočišného, nejhořejší část těla lidského, obsahující mozek a některé orgány smyslové**“. Další dílčí významy nejsou číslovány, podáváme jejich celkový výčet: „**část těla, v níž je soustředěno myšlení, chápání**“, „**středisko paměti, nadání**“, „**středisko rozumu, rozvahy, úsudku**“, „**středisko vůle**“, „**sídlo života**“, „**jednotlivý člověk, jednotlivec**“, „*Poněkud arch. (při počítání obyvatelstva)* **obyvatel**“ (např. *Polnosti se rozdělily mezi rodiny podle počtu hlav*), „*Hypok.* (např. *Ty dušinko, vona by plakala, moje hlava!*)“, „**kdo je něčemu v čele, něco řídí, je hlavní, rozhodující osobou a p.**“, „**co má podobu hlavy n. co je hořejší, význačnou částí něčeho**“ (např. *Zelí tvrdne; čím tvrdší hlava, tím lepší zelí*, *Do podpatku zatloukal cvoky s náramnými hlavami.*, Rais.), „**horní část písemnosti n. tiskovin; záhlaví, nadpis**“ (např. *[Koncipient] napsal hlavy protokolů*) nebo „Typ. nadpis, název knihy, časopisu, účtu, dopisního papíru a p.“), „**oddíl v knize, kapitola**“ (např. Následuje [ve spise] krátká, ale zajímavá hlava o židech.), „**hlava, často pl. hlavy (u postele, hrobu); místo, kde bývá hlava**“ (např. *Houpala kolébku s vykrojeným srdečkem v hlavách.* (Rais.) nebo *Stěhovali postel:*

jeden hlavu, druhý nohy. (Rais), „(u mincí) strana s obrazem hlavy“ (např. Pod kovárnou o krejcary hráli [výrostci] „hlava – orel. (A. Mrš.)“

Slovník spisovného jazyka českého (1989)

V tomto slovníku se rozrůznění významu slova *hlava* do velké míry shoduje s pojetím v PSJČ. Uvedeny jsou následující dílčí významy: **1. horní, popř. přední, řídč. též centrální část těla živočichů** (u lidí a u opic kulovitěho tvaru), **v níž jsou uložena nervová centra a počátek zažívací roury**, popř. **důležitá čidla** (oči aj.), (v širším smyslu) **základna myšlení, uvažování, chápání, cítění; mysl**: mít hlavu plnou nápadů; mít veselou hlavu (např. leží mu v hlavě peníze; dětem to nešlo do hlavy *nemohly to pochopit*), (v užším smyslu) **rozum, rozvaha, soudnost; vůle, umíněnost / středisko paměti; paměť / jednotlivý člověk; jednotlivec / kdo je v čele něčeho, něco řídí, je někde hlavní osobou**; představený, přednosta, vůdce, náčelník, šéf / **sídlo života; život / věc tvarem** (popř. polohou) **připomínající hlavu**, podobná hlavě: např. hlavy hub / **nejhořejší, nejvyšší část něčeho**; vrchol, vrcholek, vršek: např. hlava věže, stromu, květiny, hory; hlava šicího stroje / **kniž. horní část písemností n. tiskovin**; záhlaví, nadpis: např. h. listiny, novin, časopisu / **kniž. a odb. část, oddíl knihy, písemnosti; kapitola**: např. ustanovení šesté hlavy ústavy / (též. mn. hlavy) **část něčeho, kam se obvykle klade hlava** (zvl. postele, hrobu ap.); čelo: např. sedět v hlavách postele (op. nohou) / arch. vražda, zabití.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (2005)

Ve *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* jsou u lexému *hlava* vyděleny tyto sémémy: **1. „horní (n. přední) část lidského (n. zvířecího) těla“**, **2. „sídlo rozumu, myšlení, nadání, paměti, vůle; člověk jako nositel těchto schopností“**, **3. „život“**, **4. „člověk, jednotlivec“**, **5. „kdo je v čele něčeho, vedoucí osobnost“**, **6. „věc podobající se tvarem hlavě“** a poslední, **7. význam „kapitola“**. Lze tedy pozorovat vyčlenění takových významů, které se vyskytují téměř ve všech zkoumaných slovnících.

Nejčastěji zastoupené dílčí významy slova *hlava*:

1. horní část těla lidského či přední část těla zvířecího
2. sídlo myšlení, paměti, vůle (v některých slovnících i sídlo smyslů či nadání)

3. zastoupení člověka, jednotlivce
4. vedoucí osobnost, osoba v čele nějaké skupiny či instituce
5. sídlo života
6. věc připomínající tvarem (příp. umístěním) hlavu

Často se objevují také tyto dílčí významy:

7. hlava (příp. hlavy) – strana nebo místo, kam se obvykle klade hlava (např. u postele či hrobu)
8. oddíl knihy či písemnosti; kapitola

Ve všech slovnících je jako základní význam uvedena hlava jako část lidského či zvířecího těla. Další uvedené dílčí významy naznačují pojmání hlavy jako sídla myšlení (paměti, vůle, atd.) a také jako centrální a důležité části těla, s tím souvisejí významy jako zastoupení osoby hlavou nebo hlava jako označení vedoucí osoby a také pojetí hlavy jako sídla života. Svou roli hraje v uvedených definicích také vzhled a umístění. Hlava je popisovaná jako horní část těla (exponováno je její umístění) a přenesená pojmenování vytvořená na základě podobnosti s hlavou – tedy význam „věc připomínající (tvarem či umístěním) hlavu“ – naznačují také důraz kladený na její vzhled.

V některých slovnících se navíc objevují významy: **horní část písemnosti n. tiskovin; záhlaví, nadpis**; dále **strana mince s obrazem hlavy** (PSJČ), v Jungmannově česko-německém slovníku jsou uvedeny i příklady botanických názvů obsahujících slovo *hlava*.

Další významy, které se objevily pouze v některém ze slovníků: **nejhořejší, nejvyšší část něčeho**; vrchol, vrcholek, vršek: např. h. věže, stromu, květiny, hory; h. šicího stroje (SSJČ); **vražda, zabití** (SSJČ); zabití; **pokuta za zabití** (V obou posledních případech je připojena informace, že se jedná o archaismus). Jako poněkud archaické je označeno užití slova *hlava* při počítání obyvatel (např. *Polnosti se rozdělily mezi rodiny podle počtu hlav.*). Další význam je zahrnut v následující příkladové větě s poznámkou *hypok.*: *Ty dušinko, vona by plakala, moje hlava!* (PSJČ) Není však doplněno žádné bližší objasnění tohoto užití.

Některé slovníky významy jako „sídlo myšlení, paměti, vůle“ rozčleňují do několika dílčích významů (např. hlava jakožto část těla, v níž je soustředěno myšlení, chápání; hlava jakožto středisko paměti, nadání; hlava jakožto středisko rozumu, rozvahy, úsudku; hlava jakožto středisko vůle – PSJČ).

2.3 Synonyma slova *hlava*

Naprostá většina synonym slova *hlava* pochází z oblasti nespisovné slovní zásoby. Ze spisovných výrazů lze jmenovat snad jen slovo *lebka*, které může být v některých případech použito jako synonymum hlavy. Většinou je však tento výraz (užitý ve významu hlava) pocíťován jako expresivní (např. *vlasatá lebka*, *plešatá lebka* – Haller, 1974).

Synonyma byla excerpována především z následujících zdrojů: *Tezaurus jazyka českého* (Klégr, 2007), *Český slovník věcný a synonymický I–III* (Haller, 1969, 1974, 1977), *Slovník českých synonym* (Pala – Všianský, 2000) a *Šmírbuch jazyka českého* (Ouředník, 2005).

Synonyma slova *hlava* poukazují na různé aspekty tohoto somatismu. Z excerpovaných dokladů lze vyčlenit následující **kategorie, odkazující k různým vlastnostem hlavy**:

- **tvar**: rostliny, jejich části, příp. plody rostlin připomínající tvarem hlavu – synonyma tohoto typu jsou poměrně hojná: *dýně*, *tykev*, *meloun*, *kedluben*, *kedlubna*, *hlávka*, *květák*, *karfiól*, *cibule*, *makovice*, *makůvka*, *vořech*, *kokos*, *šiška*, *šíša*, *šiša* (Haller uvádí příkladovou větu *praštil se do šíši*), měchuřina (Haller dodává k tomuto výrazu poznámky, že jde o slovo žertovné, užívané zřídka, např. *K čemu tě nosím na krku, měchuřino?*)
- **nádoba + tvar** (více či méně podobný hlavě): *škop*, *skopek* (Haller uvádí přirovnání „*hlava velká jako škopek*, řidč. *škop*“ – v tomto dokladu je tedy exponována především velikost hlavy), *kýbl*, *vědro*, *koule*, *krychle*, *bedna*, *kysna* (poslední tři výrazy poukazují na předměty spíše vzdáleně tvarem připomínající hlavu, jde pravděpodobně o určitou stylizaci), *škeble*, *škebule*, *škéca* (*Slovník nespisovné češtiny* (2006) uvádí u posledního jmenovaného výrazu pravděpodobnou souvislost se slovem *škeble*), *kobližka* (snad spojení s koblihou – tvar + určitá „nádobovitost“ hlavy i koblihy naplněné nějakou náplní), *glóbus*
- **poukaz k obsahu hlavy coby nádoby** a pravděpodobně také k její hlavní funkci (myšlení): *mozkovna*, *mozkovice*
- **poukaz k hlavní funkci hlavy** (myšlení): *myslivna*, *skopovice*, *skopová* (U posledních dvou výrazů jsou zřejmě zdůrazňovány – z pohledu mluvčího – nedostatečné intelektové schopnosti. Haller uvádí větu *učení mu neleze do skopovice*.)

- **umístění hlavy nahoře:** věž, maják, horna, horní patro, příp. horní poschodí, budka (pokud si představíme např. ptačí budku umístěnou většinou někde nahoře na tyči, na kmeni stromu apod.)
- **tvrdost hlavy** (+ pravděpodobně také **tvár a umístění**): *palice*
- **vzhled hlavy v užším smyslu:** pokrytí, resp. nepokrytí vlasy – *glocna, gloc, lebza* (výrazy *glocna* a *gloc* souvisejí pravděpodobně s německým slovem *Glatze* (= pleš), odkazují tedy zřejmě k hlavě plešaté / s pleší; *lebza* zřejmě souvisí s adjektivem *vylebzaný* – J. Hugo (2009) uvádí pravděpodobnou souvislost se slovem *lebka*, příp. také *vylepaný* („příliš nakrátko ostříhaný, zvl. vzadu“ – Hugo, 2009).

Nejasná motivace pojmenování:

šéra, šéro – SNČ (2006) uvádí význam „hlava“, s dodatkem, že tyto výrazy jsou užívané také v současné vězeňské mluvě (SNČ, 2006, s. 326)

kotrba – „*brněn. hlava*“. Je doplněno, že se jedná o výraz z moravského nářečí, který uvádí již Nováček (1929) (SNČ, 2006, s. 179)

Kromě již uvedených aspektů (jako je např. tvar či umístění hlavy) bývá tematizována také **velikost hlavy**, zvláště **pokud jde o velikost nadměrnou a příznakovou** oproti běžnému očekávání. Mimořádná velikost hlavy je často popisována pomocí přirovnání, např. *hlava jak dýně, jak sovětskej meloun; mít hlavu jak potápěč* (tato přirovnání byla převzata ze *Šmírbuchu jazyka českého* (2005).

Slovo hlava je polysémní, a vstupuje tedy **do synonymie každým svým významem** (sémémem) **zvlášť**, jak se uvádí např. v *Průruční mluvnici češtiny* (1995): „Synonymie je relace v oblasti významové, proto víceznačná (polysémní) slova vstupují do tohoto vztahu každým významem zvlášť.“ (PMČ, 1995, s. 82). Ve *Slovníku českých synonym* (2000) jsou u lexému *hlava* k jeho jednotlivým dílčím významům uvedena tato synonyma:

- „**lebka, expr. palice, kotrba, kokos, bedna**“ (základní význam slova *hlava*)
- „**mysl, myšlení, rozum, rozvaha, soudnost**“ (ve významu hlava jako sídlo myšlení, paměti, vůle)
- „**člověk, jednotlivec, osoba**“ (ve významu zastoupení celého člověka hlavou)
- „**představený, přednosta, vůdce, náčelník, šéf**“ (ve významu vedoucí osobnost, osoba v čele nějaké skupiny či instituce)

- „**klobouček, hlávka (zelí)**“ (ve významu věc připomínající hlavu, např. tvarem či umístěním)
- „**líc (mince)**“ (ve významu strana mince s obrázkem hlavy)
- „**kniž. záhlaví, hlavička, nadpis**“ (úvodní část textu)
- „**kniž. kapitola, oddíl (knihy)**“ (ucelená dílčí část delšího textu – knihy)
- „**kniž. čelo (postele)**“ (místo postele, kam se obvykle klade hlava) (SČS, 2000, s. 79).

2.4 Slovotvorné deriváty a kompozita od slova *hlava*

Deriváty a kompozita od slova *hlava* byly čerpány zejména z následujících zdrojů: *Slovník česko-německý* (Jungmann, vyd. 1989), *Etymologický slovník jazyka českého* (Machek, 1997), *Etymologický slovník* (Holub – Kopečný, 1952), *Český etymologický slovník* (Rejzek, 2012), *Slovník českých synonym* (Pala – Všianský, 2000), *SSČ, SSJČ a PSJČ a Tezaurus jazyka českého* (Klégr, 2007).

Deriváty a kompozita vztahující se k profilu VZHLED – MANIFESTACE:

velikost:

Deriváty *hlaváč, hlavatý a hlavatost* upozorňují na neobvykle velkou hlavu člověka; sloveso *hlavatěti* označuje stav, kdy jedinec (většinou dítě) velkou hlavu postupně získává. S velikostí hlavy – malou – mohou souviset i zdrobněliny *hlavička, hlavinka, hlavěnka*); s velkou naopak zhrubělé výrazy *hlavice* („hlava, zvláště s pohrdou“ – Jungmann), *hlavizna* a *hlavisko*.

tvár:

S tvarem lidské hlavy souvisejí deriváty *hlávka, hlávkový* (např. *salát*), *hlávkovat* (chmel), *hlavatiště* („záhůnek, na kterém se řepa nebo zelí na semeno nechává, neb hlavatice seje“ – Jungmann), *hlavice* („co je podobno hlavě“ – PSJČ), *hlavovitý* (připomínající tvar hlavy – PSJČ), *hlavový* („tvar hlavový“ – Jungmann), *hlavatý* („tvarem nebo jinak podobný hlavě – h. knoflíček, h. dlažba“ – SSJČ) a *hlavatec* („len s hlavičkami neboli s semenem“ – Jungmann).

pokrývka hlavy:

Se skutečností, že hlavu si lidé někdy pokrývají klobouky, čepicemi či jinými pokrývkami, souvisejí výrazy (hum.) *hlavokryt*, *hlavopokryt* a *hlavokrytba*.

Ke vzhledu hlavy obecně se vztahují také výrazy *holohlavý*, *velkohlavý*, *dvouhlavý* (či příp. *vícehlavý* – tento výraz se však nevztahuje k lidskému tělu).

Deriváty a kompozita vztahující se k profilu LOKALIZACE:

hlavička, *záhlaví* (ve významu „část písemnosti“ nebo „nadpis“ – dle Tezauru) – jedná se tedy o část písemnosti umístěnou nahoře, jejíž název naznačuje souvislost s umístěním hlavy na lidském těle

hlavice, *záhlaví* (ve významu „přední část“ – dle Tezauru) – opět tu nacházíme významové propojení mezi uvedenými výrazy a pozicí hlavy na lidském, příp. zvířecím těle

nadhlavník – „bod na obloze přímo nad pozorovatelem“

(<https://cs.wiktionary.org/wiki/nadhlavn%C3%ADk>, 17. 8. 2015)

Deriváty a kompozita vztahující se k profilu FUNKCE:

Některé deriváty a kompozita poukazují na určitou lidskou vlastnost související s hlavou a její funkcí (s myšlením, vůlí, charakterem): *svéhlavý*, *svéhlavec*, *svéhlavička*, příp. *tvrdohlavý* a *tvrdohlavec*, *hlavobitý* (hloupý) a také *hlaváč* (ve významu „umíněný, tvrdohlavý člověk“ – SSJČ) a *hlaváň* („urputný hlavatý člověk“).

Mnoho derivátů a kompozit poukazuje na centrálnost a důležitost lidské hlavy. Jedním z příkladů jsou slova *hlavně* a *hlavní* (a s ním související výraz *úhlavní*, např. v hlavu mířící nepřítel), příp. také *hlavnost* („ouhlavní věc, hlavní věc“ – Jungmann), *hlavenství* („prvenství, primát“ – PSJČ), *hlavné* („za hlavu peníze, neb pokuta“ – Jungmann) – tedy výraz, který odkazuje k hlavě jako části těla, která zastupuje celého člověka, *hlaváč* (ve významu „člověk významného úředního postavení“ – SSJČ), *hlavník* (arch.) („náčelník, vůdce“ – SSJČ) a *pohlavár* (*lid.*) („náčelník“ – Holub – Kopečný). Na centrálnost hlavy (a její nezbytnost pro lidský život) poukazují také složeniny *hlavořez* (krutý člověk) a *hlavosek* (kat) a dále *hlavolomný* (nebezpečný). K důležitosti hlavy v rámci lidského těla a k její možnosti zastupovat celého člověka odkazuje výraz *mnohohlavý* (např. ve spojení *mnohohlavý dav*).

K hlavní funkci hlavy (tj. myšlení) odkazují slova *hlavolam* a *hlavolomný* (ve významu „příliš namáhající hlavu“ – PSJČ).

V excerpovaných slovníkových datech **se neobjevily deriváty či kompozita** vztahující se přímo **k profilu GESTO**. K tomuto profilu by bylo možné volně přiřadit pouze výrazy *pohlavek*, *hlávek*, *záhlavec* (viz níže).

Ve slovech odvozených od pojmu *hlava* se vyčleňují také výrazy, jež nejsou přímo doklady jednotlivých významových profilů a je tedy třeba je vydělit zvlášť. Jedná se např. o výrazy označující *polštář* (tedy předmět určený k pohodlnému ukládání hlavy): *hlavec*, *zhlavec*, *hlavnice* či *podhlavnice*. Je možné, že tyto výrazy odkazují k centrálnosti hlavy (tedy k opozici CENTRUM – PERIFERIE) a k potřebě člověka si tuto část těla chránit a pečlivě ji ukládat.

K pocitům, resp. nemocem souvisejícím s hlavou se vztahují výrazy *hlavobol*, *hlavnička* a *hlavnice*. Upozorňují zřejmě na skutečnost, že hlava bývá někdy pro člověka zdrojem výrazných, a to často nepříjemných pocitů.

V excerpovaném materiálu se vyskytlo také několik výrazů pro ránu do hlavy způsobenou jiným člověkem: *pohlavek*, *hlávek*, *záhlavec*. Tyto výrazy pravděpodobně odkazují ke vzhledu a umístění hlavy, tedy k místu, kam se dá dobře strefit rukou a zasáhnout tak druhého člověka. Toto zasažení se zároveň odehrává v centrální části, tedy v části těla, která zastupuje daného člověka.

3 Významové profily – analýza frazeologických jednotek

Jedním z hlavních cílů této práce je stanovit významové profily uplatňující se u pojmu HLAVA, resp. ověřit, zda profily formulované I. Vaňkovou a V. Vitkovskou ve výše jmenované stati (2014) odpovídají našemu rozsáhlejšímu materiálu. Jednotlivé významové profily budou definovány (ověřovány) na základě analýzy jazykového a textového materiálu. Cílem bude zjistit, zda dobře postihují strukturu pojmu HLAVA, nebo zda je třeba vyčlenit ještě nějakou další podstatnou sémantickou oblast vztahující se k hlavě.

Navážeme na kapitolu 2 a budeme pokračovat v analýze jazykových dat. Naším stěžejním jazykovým materiálem v této práci jsou frazeologické jednotky excerpované zejména ze čtyř dílů *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (2009) (dále jen SČFI), a to ze SČFI 1 – *Přirovnání*, SČFI 2 – *Výrazy neslovesné*, SČFI 3 – *Výrazy slovesné* a SČFI 4 – *Výrazy větné*, dále z frazeologického slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (2000) a z publikace *Lidová rčení* (1947). „**Frazeologickou jednotku [...]** **chápeme jako formálně i obsahově ustálené, závazné, obrazné spojení slov**⁶ (od spojení dvojčlenných až po mikrotexty) znakové povahy, mající složku sémanticko-funkční (idiomatickou) a výrazovou (v textu vystupuje jako frazém). [...] Vedle ustálenosti, závaznosti [...] a obraznosti/alegoričnosti je pro tyto útvary příznačná emocionalita, expresivnost a dále posun lexikálního významu [...].“ (Mrhačová, 2000, s. 3).

Dále budeme analyzovat také textový materiál, který představují korpusová data převzatá z Českého národního korpusu.

Nyní se blíže zaměříme na uplatnění jednotlivých významových profilů, a to nejprve u frazeologických jednotek a poté u korpusových dat. Následovat bude porovnání zjištění u obou typů zkoumaných dat.

3.1 Profil 1 – VZHLED – MANIFESTACE

U **profilu 1** je nejvíce zastoupen subprofil **vzhled v užším slova smyslu**, konkrétně „**vzhled vlasové části hlavy**“ – zejména vlasů a jejich úpravy, v menší míře absence vlasové pokrývky. Jako bezpříznakový je totiž vnímán stav, kdy jsou vlasy na hlavě přítomny. Dalším

⁶ Zvýraznění provedla K. Č.

poměrně bohatě doloženým subprofilem je „**tvrdost hlavy**“. K profilu 1 se nepřímo vztahuje také přítomnost či naopak absence určité pokrývky hlavy (většinou klobouku či čepice). Ke vzhledu hlavy se váže také doklad *Hlava / panna nebo vorel / orel?*, odkazující k celkovému vzhledu lidské hlavy (obrázkem hlavy na minci).

3.1.1 Vzhled v užším slova smyslu (vlasová pokrývka):

Ke vzhledu vlasového porostu se objevují doklady tematizující cílenou úpravu účesu (slovo *hlava* tu zastupuje vlasy): *dát si udělat hlavu, mít pěkně / dobře udělanou hlavu, mít nadělanou / udělanou hlavu*. K určité neupravenosti účesu odkazují spojení jako *mít hlavu jako vrabčí hnízdo*, příp. *mít na hlavě vrabčí hnízdo*. Zmiňována bývá také skutečnost, že někomu vlasy téměř chybí a má jich na hlavě opravdu málo: *mít na hlavě pár chlupů / tři chlupy / pět a půl chlupu (dvěma řadama)*.

K barevnosti vlasové pokrývky se vztahují doklady *prokvetlá hlava* a *hoří mu hlava* (ve významu má rezavé vlasy). Na postupně šedivějící nebo už šedivé či bílé vlasy upozorňují tyto věty či spojení: *Hlava mu (už) kvete / prokvetá stříbrem, Hlavu mu už pokrývají šediny a mít (už) bílou / šedivou / prokvetlou hlavu*.

K chybění vlasů se vztahují spojení jako *mít hlavu jako koleno* či *mít na hlavě klouzačku*.

3.1.2 Tvar a velikost hlavy

K aspektům vzhledu hlavy, které je možné snadno zachytit na první pohled, patří také **tvár** a **velikost** této části těla. K tvaru odkazují spojení: *hlavička jak makovička* (tedy pěkně kulatá, souměrná), *kočičí hlavy* a *nebýt větší než špendlíková hlavička*. V posledním uvedeném dokladu je sice tematizována především velikost popisovaného objektu, ta se však týká zmiňované špendlíkové hlavičky, nikoliv lidské hlavy. S velikostí hlavy však souvisí tyto doklady: *být o hlavu větší / menší* (měřítkem je obvyklá velikost lidské hlavy), *nedělat si z něčeho / s něčím velkou hlavu* a *dělat někomu velkou hlavu*.

3.1.3 Tvrđost hlavy

Bohatě zastoupeným subprofilem je „**tvrđost hlavy**“. Jazykové doklady poukazují buď přímo na tvrđost hlavy nebo na konkrétní materiál spojovaný v naší mysli s tvrđostí (dub, tedy dubové dřevo a železo), příp. měkkostí (marcipán), který má evokovat pocit podobné tvrđosti / měkkosti u hlavy. K obecně pojaté výrazné tvrđosti hlavy se vztahují doklady *být tvrďá hlava* / *mít tvrďou hlavu*, *býti tvrďé hlavy* a také *tvrďá hlava* / *palice* / *lebka*, příp. *mít tvrďou hlavu* / *palici* / *lebku* / *kebuli*. V posledních dvou uvedených případech je tvrđost vyjádřena nejen adjektivem *tvrďý*, ale určité zesílení tohoto účinku může způsobovat i užití expresivních substantiv *palice*, *lebka* či *kebule*. Představa konkrétních tvrďých či měkkých materiálů spojujících se s hlavou je obsažena ve frazémeh jako *hlava dubová* / *dubová hlava*, *mít dubovou hlavu*, *mít železnou hlavu* nebo *mít marcipánovou hlavu* (ve významu mít měkkou povahu – Zaorálek, 1947).

3.1.4 Teplota hlavy

Teplota hlavy bývá v našich představách spojována především s emocemi, příp. se schopností emoce zvládnout a nenechat se jimi ovládnout ani v náročné situaci. Na člověka, u něhož se projevují výrazné emoce, odkazují spojení *být horká hlava* / *mít horkou hlavu*, *rozpálená hlava* či *mít rozpálenou hlavu*. S člověkem, který řeší situaci spíše racionálně a emoce si příliš nepřipouští, mohou být spojovány doklady *zachovat (si) chladnou hlavu* či *s chladnou hlavou na něco jít* / *něco řešit*. Zajímavým, dnes už pravděpodobně neužívaným frazémem je *mít s někým teplou hlavu* (Zaorálek, 1947), který nese význam „mít s ním starosti“.

3.1.5 Váha hlavy

Některé jazykové doklady týkající se hlavy se vztahují k její váze, resp. spíše k tomu, **jak váhu hlavy vnímá a popisuje mluvčí**: *mít z něčeho* / *po něčem těžkou hlavu*, *to mi těžkou hlavu nedělá* či *mít lehkou hlavu*. S velkou váhou hlavy (tedy s hlavou těžkou) se pojí spíše negativní konotace, s lehkou hlavou, která se ve zkoumaných frazeologických jednotkách objevovala méně často, konotace spíše pozitivní (jako klid či bezstarostnost). Těžká hlava je

zřejmě často vnímána současně jako velká (a naopak), což se projevuje v možné nahraditelnosti frazémů jako *dělat někomu těžkou hlavu* / *dělat někomu velkou hlavu*, užívaných ve významu „dělat někomu starosti“. Hlava může být obtížena kromě starostí např. také alkoholem, což se projevuje v poněkud archaickém frazému *obtížit hlavu*, který nese význam „opít se“. (Zaorálek, 1947).

3.1.6 Pokrývka hlavy

Se vzhledem hlavy souvisejí i **pokrývky hlavy**, jako jsou např. čepice či klobouky, jejichž označení se sice v jazykových dokladech přímo neobjevilo, avšak možnost pokrytí / nepokrytí hlavy je nepřímou vyjádřena v následujících případech: *chodit / jít s holou hlavou*, *obnažit hlavu*, *stát s obnaženou hlavou* (tedy bez klobouku, čepice atd.), *není důležité, co je na hlavě, ale co je v hlavě* a pravděpodobně také ve větách *Nechte na hlavě* (ve významu „mlčte, nejste o mnoho lepší“), *Dej na hlavu!* nebo *Nech na hlavě!* Možnost užití pokrývky hlavy je tedy tematizována i v případech, kdy je řeč o její absenci nebo odstranění, příp. o obrazném smeknutí klobouku.

3.2 Profil 2 – LOKALIZACE

3.2.1 Umístění hlavy nahoře

U profilu LOKALIZACE se zřetelně ukazuje naše **vnímání hlavy jako nejvyšší části lidského těla**, jako části, k níž mají nejbližší předměty umístěné někde nad našimi těly nahoře (např. strop místnosti, střecha domu nebo i vzdálenější oblaka). Dokazují to doklady jako *střecha nad hlavou*, / *mít / nemít střechu nad hlavou*, *přijít o střechu nad hlavou*, *poskytnout někomu střechu nad hlavou*, *střechu nad hlavou – někomu – odnést* nebo *strop padá na hlavu* (je nízký), příp. *všechno mu tam padalo na hlavu*. Podobný význam je zahrnut i v obrazném vyjádření *mít hlavu v oblacích* / *chodit s hlavou v oblacích*.

Ve frazému *bát se vystrčit hlavu* je zřejmě obsaženo naše vnímání hlavy jako pohyblivé nejvyšší a současně přední části těla, kterou lze vystrčit ven. Důležité je zde však také postavení hlavy jako centrální části těla, která může zastupovat celého člověka, a zřejmě také důležitost a zranitelnost hlavy – části těla, kterou si člověk velmi dobře chrání před

okolními vlivy. Další obrazné vyjádření (tentokrát s využitím fiktivního předmětu – meče – jako symbolu nebezpečí) také odkazuje k hlavě jako nejvyšší části těla, nese v sobě však i vědomí, že hlava je centrální a zranitelná část těla, kterou je třeba bedlivě chránit (stejně jako v předešlém frazému): *nad hlavou mu (něco) visí (jako) Damoklův meč / visí mu meč nad hlavou*.

Důležitost zmíněného aspektu hlavy – její umístění nahoře na těle – se potvrzuje také v následujících dokladech upozorňujících na možnost něčeho hmotného či nehmotného (např. krve, alkoholu či úspěchu) stoupnout do hlavy: *krev mu stoupá do hlavy, muštička mu stoupá do hlavy* („opil se trochu“ – Zaorálek, 1947) nebo *stoupnout (někomu) do hlavy / stouplo mu to do hlavy*. Spojení *stoupnout do hlavy* v sobě nese význam přemístit se z nižší části těla do části vyšší či nejvyšší. A touto nejvyšší částí lidského těla je právě hlava.

U spojení *pomazaná hlava* není interpretace jednoznačná. Hlava tu vystupuje jako centrální část těla zastupující danou osobu, svou roli tu však zřejmě hraje i umístění hlavy nahoře a její tvar – tedy místo umožňující „pomazání“.

Hlava může být také měřítkem, a to v případech porovnávání výšky dvou či více osob. V těchto případech lze pro přibližné určení něčí výšky užít měřítko běžné velikosti lidské hlavy a říci, že někdo *je o hlavu větší / menší* než někdo jiný.

Postavení hlavy nahoře je vnímáno jako **základní a bezpříznakové umístění**, s nímž se pojí vnímání **opozice „nahore – dole“**. Pozice nahoře je přitom vnímána jako kladná a žádoucí, zatímco u pozice dole je tomu naopak. Opačné umístění hlavy je tedy vnímáno jako příznakové a snad i nežádoucí, jak se v jazyce ukazuje: (*Neudělám to*) ... *ani / i kdyby se na hlavu stavěl / postavil, stavět se na hlavu, postavit se / stavět se / nepostavit se kvůli něčemu na hlavu, postavit / stavět něco na hlavu, je to na hlavu postavené, být na hlavu postavený*. V předešlých dokladech v sobě umístění hlavy dole, tedy na opačném místě, než je očekáváno, nese význam něčeho téměř nemožného (*ani kdyby se na hlavu postavil...*) nebo převráceného, nesmyslného (*je to na hlavu postavené*). Podobný význam je obsažen i v dokladech *chodit po hlavě* nebo *chodit po hlavách* (vésti si rozpustile). Nežádoucí postavení hlavy dole je akcentováno také ve větách *jde to u nich hlavou dolů*, tedy nepříznivým směrem, a *výše chce zadkem, než může hlavou dosáhnouti* (tedy „je domýšlivý, holedbavý; nestačí na tu práci“ – Zaorálek, 1947).

3.2.2 Hlava na pravém místě

Skutečnost, že vnímáme a očekáváme, že **hlava je umístěna na určitém konkrétním místě** (většinou nahoře) a ne jinde je exponována i v dokladech *mít hlavu na pravém místě* a *sotva mi hlava na krku sedí* (tzn. sotva drží na onom žádoucím místě). Ve frazému *být o hlavu nižší* (tedy přijít o život) je obsaženo nejen vnímání hlavy jako části těla nezbytné pro zachování života, ale také právě její obvyklé umístění nahoře. Jako tíživá či nežádoucí je vnímána také situace, kdy člověk sám neví nebo nedokáže vnímat pozici své hlavy a tedy *neví, kde mu hlava stojí* nebo případně *neví, jak hlavu nést*.

Očekává se sice, že **hlava je umístěna na těle nahoře**, v jazykových dokladech se však ukazuje, že to **zároveň nemá být až příliš vysoko**. Příkladem toho jsou frazémy *nosit hlavu jako páv* či *nosit hlavu (hodně) vysoko*. Pozitivní konotace, které bývají spojovány s pozicí nahoře (v rámci opozice „nahoře – dole“) tu tedy nejsou jednoznačné – místo „nahoře“ je v souvislosti s hlavou přijímáno pozitivně jen za určitých podmínek, pokud se nejedná o umístění až příliš nahoře. U některých dokladů není zřejmé, zda je ono postavení hlavy velmi vysoko hodnoceno kladně či spíše záporně, např. *nosit / nést hlavu jako jelen*, *nosit hlavu vzhůru*, *s hrdě vztyčenou hlavou* nebo *vztyčit / zvednout hlavu*. Pokud však hlava člověku klesá (ať už skutečně nebo obrazně) bývá to většinou hodnoceno jako nežádoucí, jako stav, kdy je třeba hlavu zase pozvednout. Dokladem toho jsou vyjádření *zvedat hlavu* (ve významu postupně získávat sebedůvěru) či *ještě není hlava dole* (tedy ještě není tak zle) a zvláště zvolání *Nevěš hlavu!* či *Hlavu vzhůru!*

Hlava jako nejvyšší část těla představuje pro člověka určitou zónu, kterou chce mít pod kontrolou. Pokud tomu tak není, je to hodnoceno negativně. Následující doklady potvrzují, že **hlava je vnímána jako určitá nejvyšší hranice**, jejíž přesáhnutí znamená potíže: *má práce nad hlavu*, *mít něčeho (až) nad hlavu* / *mít – něčeho – na hlavu*, *přerůst někomu přes hlavu*, *přerostlo / přerůstá mu to přes hlavu* nebo *vyrůst – někomu – nad hlavu*.

3.2.3 Prostorově chápaná komplexnost

S umístěním hlavy nahoře souvisí i skutečnost, že může **společně s opačným koncem lidského těla (s patou / patami)** představovat **celek ve své úplnosti** a být tak v některých případech zdrojovou oblastí pro pojímání jiných, často nehmotných, abstraktních entit. Určitá myšlenka či vyprávění tak může *mít hlavu a patu*, nebo naopak *být bez hlavy a (bez) paty* –

tedy neúplná, nesmyslná, něco podstatného postrádající. Pokud něčemu nerozumíme a postrádáme logiku či souvislosti v dané problematice, můžeme říci, že *tomu nevíme hlavu (ani) patu*.

Frazémy obsahující slova *hlava* a *pata* se mohou vztahovat i přímo k lidskému tělu. Lidské tělo ve své úplnosti je totiž ohraničeno právě hlavou a patou / patami. Pokud tedy chceme říci, že něco se týká celého člověka a jeho těla, použijeme spojení *od hlavy až k patě*, např. *nový od hlavy až do paty / k patě* nebo *prohlédnout si / změřit si / prohlížet si někoho od hlavy k patě*, příp. *od vrchu hlavy až do paty nohy si někoho prohlížet* (tedy velmi důkladně).

3.3 Profil 3 – FUNKCE

Profil 3 se ze všech profilů jeví jako **nejvýraznější** a i frekvenčně je **nejvíce zastoupený**. Z jeho subprofilů je nejsilněji zastoupen subprofil pojímání obsahu – „nádob“.

3.3.1 Subprofil **POJÍMÁNÍ OBSAHU** – „nádob“

Ve zkoumaném vzorku je obsaženo **velké množství dokladů týkajících se pojímání obsahu**. Hlava se ve zkoumaných frazeologických jednotkách velmi výrazně projevuje právě jako „nádob“, a to jako nádob, která je někdy plná nějakého obsahu, který může být velmi různorodý, někdy až přeplněná, jindy naopak prázdná. Někdy je v jazyce popisována jako nádob děravá, jindy jako nádob otevřená, nebo naopak zabeďněná. Může to být nádob, ve které je obsah srovnaný, nebo je tam zmatek. Může tam být rozsvíceno nebo alespoň svítat, ale může tam být také vygumováno. Hlava je dále nádobou, do které něco zvenčí proniká, např. něco do hlavy leze či neleze, někdo se do ní snaží něco vtlouct nebo z ní naopak vytlouct. Někomu v ní straší anebo haraší. Někdo to v ní má v pořádku a někomu v ní přeskočilo. V hlavě může také něco ležet, její obsah se může uležet anebo rozležet. Některé látky či substance mohou do hlavy stoupat a některé se z ní mohou vykourit, vytrousit anebo vypadnout.

V hlavě se toho také mnoho odehrává. Myšlenky či nápady mohou hlavou proběhnout, projet, blesknout, můžou se tam honit anebo hlavou táhnout. O někom se říká, že hlavu jednou někde zapomene, a o jiném, že už ji ztratil anebo třeba dal na neznámé místo. Hlavu si můžeme postavit nebo stavět. V hlavě něco nosíme a někdy to v ní převracíme. „Nádobovitost“ hlavy se tedy projevuje mnoha různými způsoby.

Na hlavu je třeba, vzhledem k její důležitosti a nenahraditelnosti, si dávat pozor. Někdo nám, příp. někomu jinému ji totiž může poplést anebo zamotat. V hlavě a s hlavou se toho tedy může dít mnoho.

V hlavě také může být **mnoho různorodého obsahu**. Někdy je v ní však údajně prázdná. To může být hodnoceno jako stav nežádoucí, jak napovídá frazém *co není v hlavě, to se v apatyce nekoupí*.

Četné doklady obsahují **různé charakteristiky hlav**. Některá je hodnocena jako moudrá a chytrá, jiná jako prázdná, děravá a jako řešeto. Další hlava je otevřená, čistá a jasná a o jiné se říká, že je gypsová. V některých frazémech je exponována teplota nebo tvrdost hlavy a hlava je potom vnímána jako horká nebo tvrdá, konkrétně třeba dubová. Hlava tedy může mít pestrou škálu vlastností a charakteristik.

Pro větší přehlednost se nyní podíváme, jaké **konkrétní obsahy** se v hlavě mohou objevovat, jaké **děje** se v ní mohou odehrávat a jaké **různé charakteristiky mohou hlavy mít**. Připojeny jsou vždy také odpovídající frazémy.

Děje probíhající v hlavě – „nádobě“ nebo v souvislosti s hlavou jsou **spojeny např. s těmito slovesy**:

- **proběhnout / projet / projít / blesknout**: *proběhnout / projet / blesknout někomu hlavou, Sem tam mu v hlavě něco bleskne. Hlavou mu blesknul nápad. Hlavou mu bleskla / projela myšlenka, Nech si to projít hlavou!, nechat si to / něco projít hlavou*

- **honit se / táhnout**: *Honěj / honí se mu v hlavě / hlavou (různý) myšlenky, honit se někomu hlavou, Hlavou mu táhly myšlenky (na něco).*

- **přeskočit**: *vyvádět / mluvit j. by mu v hlavě přeskočilo, V hlavě mu přeskočilo. Jemu přeskočilo! Vyvádí, jako by mu v hlavě přeskočilo.*

- **vrtat**: *Vrtá mi to hlavou / v hlavě, Vrtá mi hlavou, kdo / co / který / jaký / čím / kde / kdy / jak / proč / kolik ... Vrtá mi to mozkiem. vrtat někomu hlavou / mozkiem*

- **prasknout**: *je toho / jich (tolik) / je to tak těžké, div mi z toho / nich hlava nepraskne*

- **strašit či harašit:** *Straší mu to v hlavě / kotrbě. Něco mu straší v hlavě. Haraší mu v hlavě, strašit někomu v hlavě / v palici*

- **ležet, rozležet se, uležet se:** *ležet někomu v hlavě, rozležet se někomu v hlavě, Leží mu to v hlavě. Rozleželo se mu to v hlavě. Uleželo se mu to v hlavě.*

- **rozbřesknout se, rozsvítit se:** *Rozbřesklo se mu v hlavě. V hlavě se mu rozjasnilo. V hlavě se mu rozsvítilo. V hlavě mu (už) svítá. Už mu svítá.*

- **vylíhnout se někomu v hlavě:** *vylíhnout se v hlavě někoho / někomu, To se vylihlo v jeho hlavě.*

- **vtlouct, vytlouct:** *vpravit / vtlouct / natlouct / vecpat někomu něco do hlavy / palice, vyhnat / vytlouct někomu něco z hlavy / z palice, vecpat někomu / si něco do hlavy*

- **lézt / nelézt / brát si do hlavy:** *nejít / nelézt někomu do hlavy, Nejde mi to do hlavy. Nejde mi do hlavy, že / jak / kdo ... Nejde mi to z hlavy. Nejde mi z hlavy, že / proč ..., Neleze mi to do hlavy. nejít / nelézt někomu z hlavy / myslí, Co mu to vlezlo do hlavy?, vzít si / brát si něco do hlavy / do palice*

- **nalít něco do hlavy:** *nalejt někomu něco do hlavy*

- **stoupnout / vlézt / nahrnout se někomu do hlavy:** *stoupnout / jít / vlézt (někomu) do hlavy, stouplo / vlezlo mu to do hlavy, krev mu stoupala / se mu nahrnula / se mu vehnala do hlavy*

- **vypadnout / vytrousit:** *vypadnout někomu z hlavy / z paměti, vytrousit něco z hlavy, vytrousit se někomu z hlavy, vykourit se někomu z hlavy, propadnout (někomu) hlavou, Vykourilo se mu to / všechno z hlavy., Vypadlo mi to z hlavy.*

- **nosit / převracet:** *nosit něco v hlavě, převracet něco v hlavě, převalovat v hlavě myšlenky*

- **plést se v hlavě:** *Už se mu to (všechno) v hlavě plete.*

- **opatrovat v hlavě:** *jako oko v hlavě něco/někoho opatrovat / střežit*

- **pořádek, srovnanost či nesrovnanost obsahu hlavy:** *vypadá / vyvádí / chová se / mluví apod. jako by to neměl v hlavě v pořádku, nemít to v hlavě v pořádku / být na mozek, mít / nemít to v hlavě v pořádku, Mluví, jako když to nemá v hlavě v pořádku., srovnat si něco / to v hlavě, nemoci si to v hlavě srovnat, mít to v hlavě dobře srovnané, Srovnej si to (napřed) v hlavě!*

V hlavě je uložen **důležitý orgán, mozek**, k čemuž je v dokladech také odkazováno. Místo slova *hlava* tak může být v některých kontextech použito právě slovo *mozek* (např. *vrtat někomu hlavou / mozem, nemít to v hlavě v pořádku / být na mozek*).

Obsah hlavy

V některých dokladech je vyjádřeno, že je důležité mít v hlavě určitý vhodný obsah: *Co nemáš / není v hlavě, v apatyce nekoupíš; Co není v hlavě, musí bejt / být v nohách / v nohou.*

Následující frazeologické jednotky poukazují na **různorodost možného obsahu hlavy**:

- *mít něco / někoho v hlavě*
- *mít všechno v hlavě*
- *mít něčeho plnou hlavu*
- *mít v hlavě drtiny / řezanku / slámu / otruby / plevy*
- *mít z něčeho v hlavě galimatyáš*
- *mít v hlavě mlhu*
- *mít v hlavě myšlenky na něco*
- *mít v hlavě seno / piliny*
- *mít v hlavě o kolečko víc*

Určitý obsah (např. myšlenky či nápady) může *být*, anebo naopak *nebýt* z *něčí hlavy*, někdo může něco *mít ze své hlavy*, nebo to naopak převzít z hlavy cizí. To dokládají následující spojení: *být / nebýt z něčí hlavy, vyjít z něčí hlavy, mít něco ze své hlavy / nemít to ze své hlavy, To je z jeho hlavy / To není z jeho hlavy, To nemá ze své / své hlavy.*

Někdy může být **v hlavě** naopak **prázdné**: *mít v hlavě prázdné / nemít nic v hlavě, mít prázdnou hlavu, prázdná / dutá hlava, (být) prázdná / zbedněná hlava, Prázdná hlava, žádná sláva*. Nepřímo odkazuje k prázdnotě také frazém *mít v hlavě vygumováno*. Některá hlava je označována jako děravá, takže z ní obsah postupně vypadává. Na to upozorňují frazémy jako *být hlava děravá, mít děravou hlavu, mít hlavu jako řešeto*. Někdy člověk vypouští obsah hlavy záměrně nebo je k tomu alespoň nabádán: *pustit něco z hlavy, Pust' to z hlavy! To pust' z hlavy!*

Otevřená nádoba představuje určitou nádou, kterou je možné provětrat či vyvětrat (*provětrat / vyvětrat si hlavu*) a mít ji potom čistou a jasnou (*čistá / jasná hlava, mít čistou / jasnou hlavu*).

Jak jsme se přesvědčili na mnoha výše uvedených dokladech, **představové schéma „nádoba“ se v souvislosti s hlavou uplatňuje velice výrazně.**

3.3.2 Subprofil SPECIFICKÝ ORGÁN (MYŠLENÍ)

S hlavou je v jazyce spojována také její **základní funkce – myšlení**. V souvislosti s myšlením se ve zkoumaném vzorku vydělují určité podskupiny jevů. Některé frazémy se týkají „**ztráty**“ **hlavy** a následků s tím spojených (*ztratit hlavu, chodit jako tělo bez hlavy (tělo bez duše), chodit jako bez hlavy*). V jiných případech můžeme *mít svou hlavu*, příp. *si postavit* nebo *stavět hlavu* a potom *dělat všechno podle své hlavy*. Můžeme *hlavou pracovat* a můžeme s ní také *hýbat*, jelikož díky umístění na krku je pohyblivá. Proto se může někomu hlava zamotat (*zamotat někomu (něčím) hlavu / šišku / palici*) nebo točit (*točí se mu (z toho) hlava / točí se / motá se / zatočila se / zamotala se mu z něčeho / toho (všeho) hlava*).

Hlavní činností hlavy je myšlení a s tím souvisí, že si hlavu někdy s nějakým nelehkým duševním úkolem lámeme (*lámat si nad / s něčím hlavu; co tam, to tam, o to hlavy nelam. Nelámej / nelam si s tím hlavu!*). Pokud už máme duševní zátěže příliš, můžeme se rozhodnout *hodit všechno za hlavu*. V hlavě jako centrální části těla je totiž umístěn nejenom mozek, ale také různé smyslové orgány, takže hozením něčeho za ni někam dozadu se problém odsouvá mimo naše zorné pole a mimo naše vnímání.

Kromě samotného myšlení či přemýšlení jsou s hlavou spojovány **další duševní schopnosti** či vlastnosti jako **paměť, vůle, nápaditost** nebo naopak zbedněnost. Podle toho, jak si která hlava v těchto činnostech vede, je možné ji charakterizovat různě. Označení hlavy mohou být velmi různorodá, např. *bystrá hlava / hlavička, čistá / jasná hlava, chytrá hlava /*

hlavička, vtipná hlava / hlavička, moudrá hlava, dobrá hlava, nebo naopak gypsová hlava, hloupá hlava, hlava skopová či telecí. Některá označení hlavy odkazují nejen k její funkci – myšlení, ale také ke zmíněné výrazné „nádobovitosti“ hlavy: *prázdňá / dutá hlava, otevřená hlava, hlava děravá.* Některá adjektiva poukazují spíše na charakter dané osoby: *hlava dubová, horká hlava nebo tvrdá hlava / palice / lebka.*

O člověku, který disponuje výraznými duševními schopnostmi, můžeme říci například, že **je** *dobrá* nebo *otevřená hlava* (příp. *To je hlavička!*) nebo také že **má** dobrou nebo otevřenou hlavu (příp. například *Ty máš hlavičku, darmo ti ji vši nežerou.*). Stejně tak o tom, kdo je tvrdohlavý, můžeme říci, že **je** *tvrdá hlava* nebo že **má** *tvrdou hlavu*. V prvním případě (*být ... hlava*) se jedná spíše o **hlavu fungující jako zastoupení osoby** (samostatný subprofil).

Ohledně funkce hlavy – myšlení – se také vyskytly různorodé doklady týkající se poukazů na jakýsi pomyslný výpadek myšlenkové činnosti, např. *To je na hlavu., Kams / kam jsi dal hlavu?, napravit / spravit někomu hlavu.* Někdy je pro hlavu (mozek) určitá duševní činnost či okolnosti příliš zatěžující, což může být vyjádřeno např. frazémy *nevědět, kde (mu) hlava stojí* nebo expresivním *To dá hlavě na prdel.*

Pokud však jedna hlava na něco nestačí, je možné spojit hlavy dohromady a dosáhnout tak požadovaného výsledku, protože *víc hlav víc ví a kolik hlav, tolik rozumu.*

3.3.3 Subprofil **DŮLEŽITOST A CENTRÁLNOST (život):**

V tomto subprofilu je vyjádřena **důležitost a nezbytnost hlavy pro život člověka**. Tato nepostradatelnost hlavy na lidském těle se v jazyce projevuje mnoha způsoby. Častým společným jmenovatelem těchto projevů je tematizace ohrožení a zranitelnosti hlavy. Většinou je exponováno možné zranění, poškození či prostě jen ohrožení hlavy. **Ve zkoumaných frazeologických jednotkách byly obsaženy tyto druhy ohrožení hlavy:**

- **vážné ohrožení hlavy:** hoření (*utíká / běží, jako by mu hlava hořela, běží / utíká jako když mu hlavu zapálí letěl jako by mu nad hlavou hořelo*), upadnutí hlavy (*budou padat / padaly / měly by padat hlavy*), useknutí (*dát / nedat na/za něco/za někoho (svou) hlavu (na špalek), být / být o hlavu kratší, zkrátit někoho o hlavu, přijít o hlavu, utrhnouti* (*utrhnout někomu hlavu pro něco / za něco, hlavu ti nikdo (za to) neutrhne, hlavu ti (tam) neutrhnou*), prohnat hlavu kulí (*prohnat si hlavu kulí / kulkou*), ztráta či ohrožení hlavy (*Jde mu o hlavu / De mu vo život., ... i kdyby mě to mělo stát hlavu, ... kdo do ní vejde, hlava mu sejde*), rána kladivem do

hlavy: (zapůsobilo to na něho) jako by dostal kladivem do hlavy, šlapání po hlavě: Šlapali si tam po hlavách.

- **vsazení, riskování hlavy**: dát / dávat hlavu / život v sázku za někoho / za něco, riskovat (vlastní) hlavu, vsadit na něco svou hlavu, ručit za něco / někoho (svou) hlavou, Vsadím / sázím na to hlavu, že ..., Sázím (na to svou) hlavu, že ...

- **dávání / položení hlavy za někoho / něco**: položit hlavu za někoho / něco

- **otloukání, omlácení, hození něčeho na hlavu**: bít / mlátit někoho hlava nehlava, hodit někomu něco na hlavu, hodit / házet někomu něco na hlavu, otlouct / omlátit někomu něco o hlavu / o palici, bít se / tlouct se do hlavy

- **strkání hlavy do něčeho nebezpečného či nějak nežádoucího / svazujícího**: strkat / strčit hlavu do chomoutu, strkat hlavu do ohlávky, strkat / strčit hlavu do oprátky / do pasti

- **zapomenutí hlavy**: nechat / zapomenout (jednou) někde hlavu, Ty (si) někde zapomeneš (i) hlavu!, Ty jednou někde zapomeneš hlavu!

- **rozbíjení (si) hlavy, příp. jít hlavou proti zdi, neprorazit hlavou zed'**: rozbíjet si hlavu / čelo o něco, jít / chodit hlavou proti zdi, rozsvítit někomu hlavu / lebku (ve smyslu rozbít ji), Hlavou zed' neprorazíš, Tluč hlavou o zed', co si vytlučeš?

- **žádání něčí hlavy, skalpu**: chtít hlavu někoho, usilovat o skalp někoho, chtít / žádat něčí hlavu, volat po něčí hlavě

- **znevážení hlavy**: sypat si hlavu popelem či vulg. srát někomu na hlavu (Jiným případem ohrožení hlavy je její určité znevážení. Hlavu je možné zasáhnout něčím znevažujícím, účinek je o to silnější, že se jedná o centrální část těla, která člověka zastupuje.

- **ohrožení hlavy skokem či pádem**: skočit po hlavě do něčeho / někam, vrhnout se do něčeho po hlavě, spadnout do něčeho po hlavě, letět někam po hlavě

Centrální postavení hlavy:

K centrálnosti hlavy se vztahují různorodá spojení poukazující z různých úhlů pohledu na **důležité postavení hlavy** nebo její **zranitelnost**. Jedná se např. o frazémy, v nichž hlava funguje jako zástupce nějaké skupiny a kde je tedy exponováno její důležité a centrální postavení na lidském těle, nebo o frazémy, v nichž je vyjádřena zranitelnost a možné ohrožení hlavy.

Hlava jako zástupce: *být hlavou něčeho, hlava rodiny, hlava státu*

V jiných dokladech je vyjádřena **důležitost, citlivost a zranitelnost hlavy**: *mít / nemít kde hlavu složit* (důležitost uložení hlavy jako centrální a citlivé části těla), *bát se vystrčit hlavu* (strach o tuto důležitou a citlivou část těla), *umejt někomu hlavu, mýt / mejt někomu hlavu* (ve významu „vynadat mu“) – zasažení této důležité a člověka zastupující části těla.

3.3.4 Subprofil ZASTOUPENÍ OSOBY

U subprofilu zastoupení osoby se výrazně uplatňuje **schéma CENTRUM – PERIFERIE**. **Hlava** jakožto centrální část těla totiž často **zastupuje celého člověka**. Toto zastoupení se děje různými způsoby. **Člověk může být** například **charakterizován na základě** vlastnosti své **hlavy / intelektu** (*To je hlavička!*, *být hlava dřavá, příp. to je hlava dřavá*, (*být*) *chytrá / bystrá / otevřená hlava / chytrá hlavička*, (*být*) *moudrá hlava / hlavička*, (*být*) *pomazaná hlava, korunovaná hlava*, (*být*) *prázdná / zabeďněná hlava*, (*být*) *tvrdá hlava*, (*být*) *vtipná hlava*), hlava může zastupovat celé osoby také ve smyslu počtu obyvatel nebo jednotlivců v davu (*Je tam hlava na hlavě, byla tam hlava na hlavě, mnohohlavý dav*), spotřeby na jednu osobu (*připadat na hlavu, na hlavu připadá několik ...*), ve smyslu trestání osob, které jsou rovněž v textu zastoupeny pouze hlavami (*Budou (tam) padat hlavy. Padají (kvůli tomu) hlavy, chtít / žádat něčí hlavu, volat po něčí hlavě, chtít hlavu někoho, vypsát odměnu na hlavu někoho*).

Hlava také zastupuje člověka ve smyslu obstarání jeho potřeb, tedy potřeb celého jeho těla (*mít / nemít střechu nad hlavou, přijít o střechu nad hlavou, nemít kam hlavu složit*). Pokud má člověk strach opustit dům, lze říci, že se *bojí vystrčit hlavu*, přičemž hlava tu také jako centrální část zastupuje celou osobu.

3.4 Profil 4 – GESTO

„Tento profil souvisí s vyjádřeními, nejčastěji frazémy, která se v německé jazykovědě označují jako kinegramy [...]. Jde stručně řečeno: a) o **verbalizaci neverbálního chování znakového charakteru**⁷, tj. o vyjádření typu *držet palce*, *pokrčit rameny*, *praštit pěstí do stolu*, *protáhnout obličej*, *uklonit se*, v nichž se jedná primárně o referenci k postoji či emoci – nikoli k faktickému chování [... tj. *držet palce* znamená – jakožto frazém, který verbálně popisuje fyzicky realizovanou magickou praktiku – „přát někomu úspěch“]; b) o **verbalizaci fyziologicko-psychických pochodů**, které metonymicky poukazují k určité emoci či stavu, jako např. *má srdce až v krku*, *naskočila mu husí kůže*, *zatmělo se mu před očima*, *zbledl*.“ (Vaňková – Čurdová, 2014, s. 71).

Nejprve si přiblížíme, co jsou gesta a jak je v komunikaci používáme: „Gesta patří do kineziky, do nauky o pohybové činnosti člověka v sociální interakci. Gesty se rozumějí pohyby, které mají výrazný sdělovací účel, které doprovázejí slovní projevy nebo je zastupují. [...]. Gesta naznačují určitou ideu, která má být v sociálním styku sdělena.“ (Křivohlavý, 1988, s. 71). J. Křivohlavý dále rozlišuje „vědomé a nevědomé používání gest“: „U řady gest je možno zjistit, že jich bylo použito záměrně. [...]. Častokrát se však přistihneme, že uděláme určité gesto a nejsme si toho nikterak vědomi. Zjistíme to například, když se díváme na filmový či videový záznam našeho vlastního chování.“ (Křivohlavý, 1988, s. 73). Uvedené informace potvrzují naše závěry, že u mnohých gest není možné jednoznačně rozlišit, zda jsou to opravdu gesta v pravém slova smyslu, nebo zda se jedná o projevy spontánní a neuvědomované.

V našem vzorku je obsaženo poměrně velké množství dokladů (v porovnání s dalšími profily však spíše menší množství) týkající se gest spojených s určitým pohybem hlavy. Zajímavé by však bylo zaměřit se také na gesta týkající se přímo obličeje, který je součástí hlavy a který je v otázce neverbální komunikace velmi důležitý. I J. Křivohlavý (1988) zmiňuje některé části obličeje, které jsou pro tento typ komunikace podstatné – např. oči (řeč očí, s. 75). Mnoho gest prováděných hlavou má souvislost právě se zrakem (příp. s pohybem rukou) – např. sklopení očí při nejistotě či strachu je většinou spojeno se skloněním hlavy, odvrácení očí při odporu a neochotě dále komunikovat bývá doprovázeno také odvrácením hlavy. Provádění gest tedy většinou zahrnuje více různých částí těla.

⁷ Zvýraznila K. Č.

3.4.1 *Gesto v pravém slova smyslu:*

K profilu 4 se obecně vztahuje nejmenší počet dokladů. Jsou v něm také vyčleněny pouze dva subprofily, na rozdíl od dalších významových profilů, které jsou členěny podrobněji. Oba subprofily jsou přitom zastoupeny poměrně rovnoměrně. U některých dokladů nelze jednoznačně určit, zda se jedná o gesto v pravém slova smyslu, nebo poukaz k emocím či celkovému stavu. Zdá se, že v některých případech se spojuje jak vyjádření emocí, tak i určité gesto pro okolí. Někdy zase nelze říci, zda osoba, o níž je v textu řeč, spíše spontánně a neuvědoměle vyjadřuje své pocity a svůj stav, nebo zda jsou tyto její projevy určeny spíše pro ostatní (jako gesto pro další přítomné osoby).

Jako **vyjádření gesta v pravém slova smyslu** můžeme hodnotit např. frazémy *kroutit / zakroutit / vrtět / zavrtět (nad něčím) hlavou (nechápat, nevěřicně, odmítavě)*, *hodit / pohodit hlavou*, *kývat / pokyvovat / pokývat hlavou*, *pokývnout (někomu) hlavou na pozdrav*, *potřásat / potřást (nad něčím) hlavou*, *sypat si hlavu popelem*, *sprásknout ruce (nad hlavou / nad někým)*. V uvedených dokladech jsou náznaky sdělení (gesta) pro druhou osobu, např. ve spojení *kroutit* (či *zavrtět*) *nad něčím hlavou* – např. nevěřicně či odmítavě, toto vyjádření nedůvěry či odmítání je pravděpodobně gestem pro druhého, u pokývnutí na pozdrav jde o gesto zřejmé, pomyslné sypaní si hlavy popelem také často bývá určeno pro druhého. I frazém *sprásknout ruce nad někým* poukazuje na pravděpodobnou přítomnost další osoby, které je toto gesto – sprásknutí rukou – určeno.

Ukazuje se, že hlava je s gesty spojena často. Souvisí to se skutečností, že hlava člověka zastupuje a že se tedy pomocí hlavy (většinou obličeje) člověk vyjadřuje, dává ostatním najevo svůj postoj, požadavek nebo například pozdrav. Na hlavě jsou také umístěny smyslové orgány a to rovněž přispívá k jejímu významu v souvislosti s gesty.

Jak už bylo řečeno, někdy není hodnocení dokladu jednoznačné. Např. v případech frazémů *mít / nosit hlavu vysoko*, *nosit hlavu vzhůru* nebo *hlavou hází jako panský kuň* není zcela jasné, zda se jedná o poukaz k psychickému stavu (pocitu hrdosti či vlastní výlučnosti), nebo zda jde spíše o gesto určené ostatním.

3.4.2 Poukaz k emocím či k celkovému stavu:

Za poukaz k emocím, konkrétně k lítosti či zoufalství, lze považovat frazémy *držet si hlavu v dlaních*, *složit / sevřít / dát hlavu do dlaní*, *popadnout se / popadat se / chytat se za hlavu*, *klopit / sklopit / svěsit hlavu*, *sklánět / sklonit (před něčím / někým) (svou) hlavu*, *ponižovat hlavu*.

Specifická jsou gesta, při kterých člověk útočí (většinou jen obrazně) na vlastní tělo – konkrétně hlavu, např. *bít se / tlouct se do hlavy* nebo *rvát si / trhat si vlasy z hlavy*. Účinek těchto gest zesiluje skutečnost, že se jedná o (pomyslné) rány do hlavy či trhání vlasů z hlavy (opět je tu vyjádřeno úzké propojení mezi hlavou a vlasy), tedy centrální a zranitelné části těla. Spojení *poškrábat se na hlavě* lze považovat za projev nejistoty či bezradnosti člověka, pocit hrdosti a sebejistoty naopak zřejmě prožívá ten, kdo *drží hlavu zpříma*, a v závislosti na svém postoji a pocitech může člověk *věšet*, nebo naopak *nevěšet hlavu*.

Vyjadřování našich pocitů a postojů je tedy s hlavou intenzivně spojeno. Hlava nás totiž zastupuje. Výrazně se tu projevuje opozice „nahore – dole“, kdy nahore je většinou to kladné a žádoucí a dole to záporné, např. *dole – věšet hlavu*, *sklopit / svěsit hlavu*, *ponižovat hlavu*, *složit hlavu do dlaní*, *nahore – držet hlavu zpříma*, *vztyčit / zvednout / pozvednout hlavu*. Hlava a její pozice (většinou ve smyslu nahore x dole) je tedy někdy indikátorem celkového psychického (příp. i fyzického) stavu člověka, což svědčí o jejím centrálním postavení v rámci lidského těla.

4 Významové profily – analýza korpusového materiálu

Tato část práce vychází z mé ročníkové písemné práce⁸, jejíž náplní byla analýza struktury významu pojmu HLAVA provedená na základě korpusového materiálu⁹. Použit byl náhodný vzorek z korpusu SYN2010¹⁰ obsahující slovo *hlava* o velikosti 500 dokladů. Tento vybraný materiál byl analyzován, přičemž hlavním východiskem byly již zmíněné čtyři profily vztahující se k somatismům (autorek I. Vaňkové a V. Vitkovské). Nyní se podíváme na výsledky analýzy u jednotlivých čtyř profilů.

4.1 Profil 1 – VZHLED / MANIFESTACE

4.1.1 Subprofil vzhled v užším slova smyslu

U profilu VZHLED je v korpusovém vzorku nejvíce zastoupen **subprofil vzhled v užším slova smyslu**. V oblasti hlavy je pozornost nejvíce soustředěna na **vlasový porost**, a to buď na vlasy samotné (druh účesu, barva vlasů, jejich objem), nebo naopak na jejich absenci, která bývá zdůrazněna jako jev nějak zvláštní, neobvyklý (*klobouk nemusí nutně zakrývat jen plešatou hlavu / perverzní kombinace svůdného těla a lysé hlavy / na kůži dohola oholených hlav*). Pokrytí hlavy vlasy je reflektováno i v případě, že se jedná pouze o hlavu jako část mrtvého těla (viz níže).

Na vlasech samotných bývá popisována jejich barva, délka, uhlazenost či naopak rozčepýřenost účesu (*na hlavě jsem měla účes, nikoliv rozčepýřené vrabčí hnízdo / na hlavě dlouhé tmavé vlasy / ukázala na tátovu blondátou hlavu / kolem hlavy měla jakousi bizarní auru z loken / vlasy učesat, aby přiléhaly těsně k hlavě / nepoddajný*

⁸ K. Č.: *Hlava v českém jazykovém obraze světa*. Ročníková písemná práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2015.

⁹ „Jazykový korpus (z lat. *corpus* „tělo, těleso“) je rozsáhlý soubor autentických textů (psaných nebo mluvených) převedený do elektronické podoby v jednotném formátu tak, aby v něm bylo možné jednoduše vyhledávat jazykové jevy, zejména slova a slovní spojení (kolokace). Korpus zobrazuje jazykové jevy v jejich přirozeném kontextu, a umožňuje tak vytvářet na reálných datech podložený jazykový výzkum v rozsahu, který byl dříve nemyslitelný.“

(<http://wiki.korpus.cz/doku.php/pojmy:korpus>, 14. 8. 2015)

¹⁰ „Korpus SYN2010 je synchronní reprezentativní korpus současné psané češtiny obsahující 100 milionů textových slov (tokenů). Navazuje tak na korpusy SYN2000 a SYN2005 a tvoří s nimi řadu synchronních reprezentativních korpusů pokrývajících tři po sobě jdoucí časová období. Všechny korpusy obsahují rozdílné texty, tedy jsou disjunktní.“ (<http://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:syn2010>, 14. 8. 2015)

porost hlavy zvláční, tzv. krepatý se vyhladí a polehlá kštice získá na objemu / při každém hnutí hlavou se jí na ramenou vlnily (vlasy).

Vlasy s hlavou úzce souvisejí, vyrůstají z ní, jsou s ní těsně spjaty, zřejmě proto bývají někdy s hlavou ztotožněny, jindy jsou naopak vlasy i hlava od sebe odděleny jako dvě samostatné části. Rozdíly můžeme spatřit v následujících případech: *ukázala na tátovu blondatou hlavu x na hlavě dlouhé tmavé vlasy / kolem hlavy měla jakousi bizarní auru z loken).*

Hlava někdy svůj běžný vzhled mění, například vlivem úrazu. I tato skutečnost se ve zkoumaném vzorku několikrát projevila: *omýt tu její umazanou, zakrvácenou hlavu / v místě náhrady má hlavu stále propadlou / chlapík s ovázanou hlavou).*

Nyní se podíváme na zastoupení dalších subprofilů ve zkoumaném vzorku: **V souvislosti se vzhledem hlavy** je možno zaměřit se také na **její tvar, velikost, případně tvrdost a na její teplotu a váhu.**

4.1.2 Velikost a tvar hlavy

Z těchto zmíněných aspektů se objevilo **nejvíce dokladů týkajících se velikosti** (*kulaté okénko ze silného skla, přibližně tak velké jako Bondova hlava / má hlavu ... mimořádně velikou / komické tlusté ženy s obrovskými stehny a maličkými hlavami / když měl někdo malou hlavu*), méně pak tvaru (*hlavu má úzkou / vypouklá hlava / a kromě toho viděl Dirk šešulku hlavy* (tento doklad se může vztahovat k tvaru hlavy¹¹ nebo také k její lokalizaci – v *Tezauru jazyka českého* (2007) je výraz *šešulka* spojován se slovem *vrchol*, tedy v tomto případě jde zřejmě o vrchní část hlavy). Zmínka o tvrdosti / měkkosti hlavy se nevyskytla vůbec.

V dokladech týkajících se velikosti hlavy (*nám to zas tak velkou hlavu nedělalo / nedělala si velkou hlavu*) je hlava conceptualizována jako „nádobu“, a to nádoba, v níž přebývají a míhají se myšlenky či starosti. A právě tyto starosti nebo obavy mohou v hlavě nabobtnat natolik, že to na člověka působí tak, jako by dokonce zvětšily objem hlavy a ta je pak vnímána větší než obvykle. Dalším frazémem s podobným významem je *dělat si těžkou hlavu*. K teplotě hlavy se vztahují frazémy *mít horkou hlavu* a *zachovat chladnou hlavu*.

¹¹ „**Šešulka** (*silicula*) patří mezi pravé suché pukavé plody s více semeny. [...] Má izodiametrický tvar (délka se zhruba rovná šířce). [...] Je to plod kulovitěho nebo trojúhelníkovitěho tvaru, který vznikl srůstem dvou plodolistů.“ (<https://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%A0e%C5%A1ulka>, 15. 8. 2015)

4.2 Profil 2 – LOKALIZACE

4.2.1 Subprofil „umístění nahoře“

U profilu LOKALIZACE je nejvíce zastoupen **subprofil umístění nahoře** (na těle). Jak už bylo řečeno, k umístění hlavy na lidském těle se váže konotace „nahore je kladné“, „dole je záporné“ (opozice „nahore – dole“ v rámci orientační metafory).

Umístění hlavy (v běžném vzpřímeném postoji) na těle nahoře je tematizováno různými způsoby. Ze všech různorodých dokladů lze vyčlenit **následující podtypy**:

- **umístění nějakého předmětu vysoko, tj. nad hlavou** (*pryč od té mříže nad hlavou / mávala mobilem nad hlavou / přivítala naši triumfující kámošku pěti prsty zvednutými vysoko nad hlavu / bez ohledu na můj protestující zlomený a dosud nezhojený loket mi zdvihne ruce nad hlavu / svítilnu držel nad hlavou / nad hlavou zaklesl prsty do hrubých ok pletiva / nad hlavami se nám houpe zbytek plechové střechy / Ženy si vykračují s deštníkem nad hlavou.*

- **let ptáka** (příp. jiného živočicha) **či předmětu nad člověkem / lidmi** – v těchto případech vystupuje do popředí právě hlava jako nejvýše umístěná část těla, nad níž něco letí (*proplul jim nad hlavami / spatřil hejno ptáků, kroužících nad jeho hlavou / vylétává sova, kmitne neslyšně křídly a spustí se skoro Jirkovi nad hlavou / nad jejich hlavami proletěla dávka z kulometu / s doprovodem spitfirů nad hlavou / neočekávané přelety nad hlavami zkoprnělých pozorovatelů*)

- **prostor nad hlavou může být vnímán i negativně**, jako přílišné množství přesahující možnosti člověka (*vzápětí měl práce nad hlavu. / brzy jí přerostou přes hlavu / nepřerostla přes hlavu / má jiné zodpovědnosti o obec nad hlavu*)

- specifickým případem je **označení střecha nad hlavou**, také zdůrazňující umístění hlavy nahoře a současně zástupnost hlavy pro člověka (*bez střechy nad hlavou*)

- **hlava jako horní, vyčnívající část těla, přes niž se něco obléká**, přetahuje (*košile, kterou přetáhla přes hlavu a odhodila stranou / stáhla si peřinu přes hlavu a konečně se mohla rozplakat*)

- **něco může člověku stoupnout do hlavy** (úspěch, sláva, alkohol) – vyskytl se však pouze jeden doklad (*zanedlouho mi to určitě stoupne do hlavy*)

- někdy je na hlavě vnímáno hlavně její **vyčnívání vysoko do prostoru**, hlava je pak vnímána jako nahoru vyčnívající část těla, která například brání ve výhledu (*aby přes hlavy a ramena těch před nimi zahlédli, co je příčinou zastávky*)

S umístěním hlavy nahoře souvisí také **očekávání tohoto umístění** právě v této pozici a ne jinde. Tuto skutečnost bylo možné pozorovat i na frazeologickém materiálu. Umístění hlavy jinde než nahoře na těle je většinou příznakové, neodpovídající normě.

Ve zkoumaném materiálu se vyskytuje několik následujících dokladů vyjadřujících **očekávané, žádoucí umístění hlavy nahoře**: *chtěl podnětnou iniciativu žáků stavět na hlavu / cirkus, "zasmál se," můžete se tam stavět na hlavu nebo skákat na hrazdě / nevěsta položí hlavu na zem a nechá si na ni šlápnout budoucím manželem na znamení poddajnosti / i když se přitom postavíme třeba na hlavu / Měl jsem štěstí, že jsem nepřistál hlavou dolů.*

4.2.2 Subprofil „umístění vpředu“

Další aspekt vztahující se k lokalizaci hlavy je její **umístění vpředu**, v části těla, která často jako první někam směřuje, do něčeho se „vrhá“ nebo naopak odněkud „vystřelí“ či vykukne: *z hlubin vystřelila Safířina hlava / Ludolfova hlava vykukla ze sakristie a zvolala. / hlava jí padala dopředu / můžete vidět odvážné mladíky, kteří se z útesu La Quebrada vrhají po hlavě do moře / prostě jsem do toho šla po hlavě.*

Lokalizace hlavy byla v některých dokladech tematizována i v případě mrtvých těl. V těchto výpovědích je často pozornost upřena na skutečnost, že hlava je s trupem spojena pomocí krku a v tomto místě je možné ji od těla oddělit, např. useknout (*sekerou odsekal údy od těl a hlavy od krků / tělu chyběla hlava i končetiny.*). Většinou lze pozorovat vnímání hlavy a trupu (příp. ramen) jako určitého propojeného celku, oproti nohám, které jsou hodnoceny spíše jako periferní části těla (*bedna se rozpadá na dva kusy, z jedné půle padají*

krásné nohy krásné dívky, ze druhé půle krásná hlava s krásným trupem krásné dívky / nohy dosud jedním směrem, hlavu a ramena dosud druhým).

Při vzpřímeném postoji se hlava nachází nahoře, tato skutečnost je reflektována v mnoha jazykových dokladech. Pokud však ulehne, je typická pozice hlavy jinde, jak naznačuje výpověď *stál u hlavy Viktorovy postele*. Tento poslední doklad zároveň poukazuje na jeden z významů pojmu HLAVA uváděný ve slovnících – *hlava*, resp. *hlavy* (např. postele) jako místo, kam se obvykle ukládá tato část těla.

4.2.3 Subprofil „*prostorově chápaná komplexnost*“

Stejně jako u jazykového materiálu (frazologických jednotek) je i u textového materiálu (korpusových dat) reflektována v souvislosti s hlavou **prostorově chápaná komplexnost**. Skutečnost, že se hlava nalézá na jedné z krajních částí těla, v sobě automaticky zahrnuje také to, že existuje také druhá okrajová část těla na opačné straně. U člověka jsou touto druhou částí v běžném vzpřímeném postoji *nohy*. Obě tyto části těla v sobě nesou výrazně jiné atributy, které na nich člověk vnímá a hodnotí, avšak toto krajní umístění tyto dva somatismy v určitém ohledu spojuje. Toto jejich spojení je pak vyjádřením celistvosti, úplnosti lidského těla a přeneseně také celistvosti a úplnosti nějakého děje, myšlenky, příběhu.

Vztah mezi hlavou a nohami / patami jako krajními částmi těla se ve vybraném materiálu objevil v těchto větách: *jednotlivé historky měly samy o sobě hlavu a patu / musejí být neustále zahalené od hlavy až k patě / jste nejspíš napjatá od hlavy až po paty*.

Frazémy obsahující propojení hlavy s patou / patami jsou realizací představového schématu ČÁST – CELEK, jak uvádí Vaňková a Vitkovskaya: „Ve spojitosti hlavy s patou, umístěnou na rozdíl od ní na nejnižší pozici těla, poukazují frazémy k celku v jeho úplnosti, resp. k jeho konzistentnosti a smysluplnosti (*od hlavy k patě, má / nemá to hlavu a / ani patu, být bez hlavy a paty*); v tomto případě lze upozornit na realizaci schématu ČÁST – CELEK.“ (Vaňková – Vitkovskaya, 2014, s. 79–88).

4.3 Profil 3 – FUNKCE

U somatismu *hlava* lze sledovat především uplatnění představových schémat NÁDOBA, CENTRUM – PERIFERIE a ČÁST – CELEK. Přímou u profilu FUNKCE jsou velmi silně

zastoupena schémata NÁDOBA a CENTRUM – PERIFERIE, na která se nyní podrobněji zaměříme.

4.3.1 Pojímání obsahu – „nádobu“

„Například schéma „nádobu“ (*container*), vycházející z toho, že sami sebe vnímáme jako nádobu, schránku, budovu, místnost (s vnitřkem, odděleným od vnějšího prostředí), můžeme nalézt v základu takových vyjádření jako: *být plný očekávání; mít/nosit (tu křivdu) pořádek v sobě; uzavřený nebo otevřený člověk, prázdný/plný, vyprázdněný/naplněný život, mít prázdnou hlavu, mít v hlavě piliny, mít plnou hlavu starostí; mít děravou hlavu/paměť; nosit někoho v srdci; slova plná bolesti.*“ (Vaňková, 2007, s. 66).

Jak je z předchozí citace zřejmé, schéma „nádobu“ úzce souvisí s *hlavou*. Ukazuje se totiž, že ji vnímáme právě jako nádobu, ve které bývá nějaký patřičný či nepatřičný obsah, je to tam srovnané a v pořádku, nebo je tam zmatek. Hlava („nádobu“) může být i děravá či dokonce prázdná, jak bylo zmíněno ve výše uvedených příkladech (viz výše frazémy *mít prázdnou hlavu, mít děravou hlavu*). Schéma „nádobu“ se výrazně prokázalo v našem zkoumaném frazeologickém i korpusovém materiálu.

Schéma NÁDOBA

V našem zkoumaném vzorku se hlava ukazuje často právě jako „nádobu“, v níž se něco odehrává, pohybuje. Jde většinou o děje vyjádřené následujícími slovesy:

honit se / prohánět se:

hlavou se mi neodbytně honila jedna myšlenka / hlavou se mi honily desítky odpovědí / tyto otázky se mi proháněly hlavou / pracovní problémy se jim stále honí hlavou / pořádek se mi to honí hlavou a netuším, co se tam mohlo stát, " říká.

mihnout se / kmitnout:

v odpověď na otázku, která se mu mihla hlavou / tohle se mi hlavou mihlo / hlavou mi kmitla myšlenka

prolétnout / prolítnout:

musíš přibrzdit, prolítlo mi hlavou / jeho hlavou kupodivu prolétlo jediné jméno / tohle všechno Dodenburgovi prolétlo hlavou

blesknout:

hlavou mi najednou bleskl detail / blesklo mu hlavou / teď mi blesklo hlavou

kroužit / kolotat / vířit se:

v hlavě mi kroužily útržky informací jak ovládat auto. / hlavou jí kolotal vír zmatených myšlenek / v hlavě mu vířilo

vrtat:

kdekomu vrtá hlavou – a mnoho lidí dokonce z toho má hlavu značně zamotanou – proč tomu tak je / na osudovou otázku, která mi vrtala hlavou

běžet / proběhnout:

co mi běží hlavou / co vám v tu chvíli proběhlo hlavou?

motat se:

v hlavě se mi motaly myšlenky jedna přes druhou

Dalšími slovesy, která jsou v našem textovém materiálu **v souvislosti s hlavou** zastoupena a která představují určité děje v hlavě („nádobě“) probíhající, byla např. tato: **rozsvítit se**, **rozlévat se a pulzovat**:

- rozsvítit se:

v jeho hlavě se však rozsvítila strašlivá hvězda víry

- rozlévat se:

v hlavě se mi začala rozlévat dusivá inkoustová temnota

- pulzovat:

ve spánku mi už v hlavě pulzuje jméno

V hlavě se také může něco **zrodit** nebo **vylíhnout** (*nápad na její výstavbu se zrodil před dvěma lety v hlavě místního podnikatele / co se mu může vylíhnout v hlavě*) nebo má někdo něco v hlavě jasně napsané (*sestavu pro napjatě očekávanou páteční štafetu mužů měl XY¹² v hlavě už jasně napsanou.*).

Na schéma „nádoba“ poukazují také následující doklady: **mít něco v hlavě** (*měla v hlavě jeho podobu / v hlavě jsem měl závratnou lehkost / dále mám v hlavě několik cyklistických projektů / spíš máte pád v hlavě, když se po něm dáváte zdravotně dlouho do kupy / tak ty se snažíš stát tím hlasem, co má v hlavě?*) nebo **mít hlavu plnou něčeho** (*měl plnou hlavu něčeho úplně jiného / kromě rozumu mám hlavu plnou bláznovin*). Hlava může

¹² Jména konkrétních, veřejně známých osob obsažená v textových dokladech byla nahrazena symbolem XY.

být vnímána jako určitý ohraničený prostor, v němž je možné se pomyslně pohybovat. Myšlení jako jedna z hlavních funkcí hlavy je přitom spojováno s představou chladu a jasu (*a tu ho nejdřív napadlo, že hlavy lidí jsou světlé, ale jejich srdce že jsou plná podobné tmy, a pojala ho touha bydlet v srdcích lidí a nechodit už jasným studeným chladem jejich strážlivých myšlenek.*) Také se ukazuje, že v hlavě, tedy v prostoru uvnitř, může být určitý řád, nebo naopak zmatek (*a dál už to mám v hlavě všechno popletený / že jste si brzy srovnala věci v hlavě*).

Se snahou **dostat něco z hlavy** – „nádoby“ – **ven** jsou spojována slovesa jako **pustit** a **vyhnat** (něco z hlavy) (*abych to pustil z hlavy / pust' to z hlavy ! / mě pust' z hlavy / zřejmě pustila z hlavy možnost, že skandál by mohla vyvolat Kráska noci / tu její historku ne a ne pustit z hlavy / vyžeň si z hlavy takové myšlenky / tentokrát se mi ale podařilo vyhnat tu myšlenku z hlavy*) nebo spojení jako **hodit za hlavu** – pravděpodobně se tu objevuje představa vyjmutí něčeho z hlavy a následné vyhození tohoto obsahu pryč, příp. ani nevpuštění nežádoucího obsahu dovnitř do hlavy (*tu příhodu bys hodil za hlavu*).

I korpusový vzorek, stejně jako frazeologické jednotky, ukázal, že **v hlavě se může odehrávat mnoho různorodých dějů**, aktivit či procesů, které jsou vyjádřeny mnoha různými slovesy. Naprostá většina z nich přitom odkazuje k důležité funkci mozku, kterou je **myšlení**, paměť, vůle atd.

Pokud jde o to, **co se v hlavě pohybuje**, co je tedy obsahem hlavy jako „nádoby“, jsou to ve většině případů **myšlenky**, dále také **otázky**, **odpovědi**, **útržky informací** či **problémy**. Obsahem hlavy pak mohou být také různé hmotné či nehmotné věci jako například seno či bláznoviny (*raději téra na hřívě než seno v hlavě ! / kromě rozumu mám hlavu plnou bláznovin*).

Kromě představy hlavy jako „nádoby“, která pojímá určitý obsah nebo v níž se odehrávají nějaké děje, je v našem textovém materiálu **silně zastoupen také subprofil centrálnost / důležitost hlavy a hlava jako zastoupení celé osoby**.

4.3.2 Subprofil „důležitost a centrálnost (život)“

U subprofilu důležitost a centrálnost (život) se výrazně uplatňuje **schéma CENTRUM – PERIFERIE**. Hlava totiž představuje důležitou a centrální část těla, jejíž nepostradatelnost pro člověka a jeho život je v jazyce vyjádřena mnoha způsoby. Jedná se např. o různá metaforická a metonymická pojetí hlavy (např. hlava jako část těla zastupující celého člověka

nebo hlava jako zástupce určité skupiny osob) nebo vyjadřování ohrožení a zranitelnosti hlavy.

Centrálnost a důležitost hlavy pro člověka je často vyjádřena například v případech, kdy je **řeč o zástupci určité skupiny** (státu, příp. rodiny): *prezident republiky je hlavou moci výkonné / u zítřejší volby hlavy státu / dosavadní hlava země / že si někdo "brousí na hlavu státu sekeru" / XY patří k rozhodovacím hlavám / byla hlavou rodiny / hlava žebráků by to mohl vědět*. Velmi často je vyjadřována **důležitost a současně zranitelnost hlavy** ve výpovědích týkajících se útoků na hlavu, ran do hlavy, střelby namířené na hlavu: *jen jsem si nechtěl nechat ustřelit hlavu / napálil mu to rovnou do hlavy (z pušky) / natáhl jej a zamířil na Myronovu hlavu / džentlmen musí dostat klackem přes hlavu, jinak se k ničemu nerozhoupá / mlátila ji detektiva konstábla Jespersenovou kufříkem přes hlavu / z rozkazu sultána ubožáku usekla hlavu / praštil jsem mu hlavou o mísu / ale na hlavě se nezranil / utáté hlavy a probodená srdce / byl 17. října 2001 zastřelen třemi kulkami do hlavy a krku / mohl i někoho střelit do hlavy / některé oběti byly zastřeleny do hlavy / zemřel na místě na následky vážných poranění hlavy / utrpěl tržnou ránu na hlavě / bodl a vážně zranil na hlavě i dalšího šedesátiletého bezdomovce / při zápase jí dokonce klečel na hlavě / mezi nejtěžší úrazy, které naši chirurgové ošetřili, patří otevřené zlomeniny a úrazy hlavy / rána mířila chlapci s vrozenou vadou přímo na hlavu / v žádné garáži jsem kladivem do hlavy nikoho netloukl / na poslední vteřiny před bouchnutím hlavou do kapoty mám amnézii / raději také ušetříme dítě šoku způsobeného tím, že mu rychle nalijeme na hlavu vodu*.

Se zranitelností hlavy souvisí i intenzivní vnímání předmětů pohybujících se v její blízkosti (*najednou mně prolétlo cosi těsně kolem hlavy*) a současně také **snaha si při ohrožení hlavy** (jako centrální část těla) **ochránit rukama** (*chránil si hlavu zkříženými pažemi / pozvedla ruce, aby si chránila hlavu*).

Fakt, že hlava je pro člověka centrální částí, která jej reprezentuje, je tematizován také v případech, kdy jde o **vyjádření lítosti či studu** posypáním či politím si hlavy něčím nepříjemným a znevažujícím: *posypala jsem si hlavu popelem*. (v tomto případě lze hovořit i o gestu) / *kdo má máslo na hlavě, neměl by chodit na slunci*. V následujícím případě se jedná o znevážení člověka (nevěsty) propojením hlavy nevěsty coby centrální, důležité a současně zranitelné části těla s nohou člověka druhého (ženicha) a současně také se zemí. Noha a její běžný výskyt na zemi či blízko ní jsou přitom vnímány spíše jako znak menší důležitosti a často také nečistoty této části těla¹³, hlava je naopak většinou umístěna na těle nahoře, což

¹³ „Nohy má člověk pod sebou, dole, ne na očích, ne na dosah. Jsou u země, ve špíně, a tedy mohou i zapáchat. (...) Lidé vyjadřují svou pokoru snížením se k nohám někoho mocnějšího.“ (Čurdová 2011, s. 137).

může vnímání její důležitosti ještě zesilovat. Propojení (kontakt) těchto dvou, takto odlišných částí těla dvou různých osob tedy dehonestaci postižené osoby, nevěsty, ještě zvyšuje: *nevěsta položí hlavu na zem a nechá si na ni šlápnout budoucím manželem na znamení poddajnosti.*

4.3.3 Subprofil „zastoupení celé osoby hlavou“

V oblasti **zastoupení celé osoby hlavou** lze vyčlenit několik různých podtypů tohoto zastoupení. Jedním z nich je **znázornění jednotlivých osob / těl jako jednotlivých hlav**, tedy případ, kdy hlava zastupuje celou přítomnou osobu nalézající se většinou v nějakém velkém uskupení lidí či přímo v davu: *v hale byla hlava na hlavě. / je tu hlava na hlavě, tělo na tělo.* Často se objevuje také **vyjádření spotřeby jednotlivých osob** či podílu něčeho na osobu, kdy jsou tyto osoby zastoupeny ve výpovědi pouze jako hlavy: *1,4 kilogramu odpadu na hlavu / obchodní přebytek v hodnotě 187 dolarů na hlavu.* Zde se jedná o případ, kdy hlava metonymicky zastupuje celou osobu (Vaňková – Vitkovskaya, 2014, s. 84 n.).

Na hlavu jako centrální část těla a zástupce daného člověka **se mohou snášet slova**, nářky, případně i nějaké předměty: *zatímco se na jeho hlavu snášely litanie nářků a výčitek / nejradši bych jim tu krabici s lupínky vyklopila rovnou na hlavu! / podobné "jobovky" padají na hlavy řidičů již nejméně několik měsíců.* / Hlava jako zástupce osoby může někdy také vykuknout a něco zvolat: *Ludolfova hlava vykukla ze sakristie a zvolala.* Skutečnost, že právě hlava zastupuje celého člověka je tematizována např. ve větě: *oni mi vzali moji hlavu a nasadili mi hlavu někoho jiného*, jejíž obsah poukazuje na fakt, že pokud by člověku byla opravdu vyměněna hlava, nebyl by už stejným člověkem, ale vlastně osobou jinou.

Vyjádření určitých schopností, většinou intelektových, může být někdy připisováno danému člověku jako jeho vlastnost (např. inteligence či nadání v určité oblasti), jindy **může být spojováno pouze s jeho hlavou**, která má pak být nositelkou těchto schopností a vyjadřovat určitou charakteristickou vlastnost / schopnost daného člověka: *proč mě lidi považují za kdovíjakou hlavu / na stroje jsem neměl hlavu / udržet chytré hlavy doma.* Obecně ke stěžejní funkci hlavy, tedy k myšlení, poukazuje doklad *měl tu nenávisť v žilách jako sraženinu, která se nechce ani vstřebat, ani postoupit směrem k hlavě.* Hlava je v tomto případě vnímána jako určité centrum racionálního zpracování okolních podnětů.

Situace, kdy člověku schází příbytek, bývá vyjádřena s použitím *hlavy* jako zástupce dané osoby (*bez střechy nad hlavou*). V tomto případě je současně exponováno běžné

postavení hlavy nahoře, tedy jako části těla, která je na lidském těle umístěna nejvýše a má proto nejbližší ke střeše domu.

4.3.4 Pohodlí hlavy

Se subprofilem **důležitost / centrálnost hlavy** volně souvisejí pravděpodobně také doklady tematizující **ukládání hlavy na polštář** či speciální opěrku hlavy. Hlava je člověkem pocíťována jako důležitá část těla, a zřejmě proto také jako část těla, která vyžaduje speciální zacházení (*upraví si polštář pod hlavou / popadl polštář z pohovky a vsunul ho Masonovi pod hlavu / natáhla jsem se v obýváku s polštářem pod hlavou na podlahu / možnost přikoupit dětskou opěrku hlavy*). Důležité je pro člověka zřejmě i celkové pohodlí a dostatečný prostor pro hlavu: *díky vyšší stavbě karosérie je v interiéru dostatek místa na hlavu*. Zmíněná skutečnost (snaha o pohodlí či bezpečí v souvislosti s hlavou) se ukazuje i v případě, kdy je naopak ve výpovědi nějak vyjádřeno, že určitá osoba spala nepohodlně, tak jak to není běžné: *spal s hlavou na stole, položenou kousek od monitoru*.

4.4 Profil 4 – GESTO

4.4.1 Gesto v pravém slova smyslu

Jedním ze specifických aspektů somatismu *hlava* je jeho výrazné propojení s užíváním gest. S hlavou je spojeno mnoho gest zřejmě proto, že zastupuje celého člověka, a je tedy při komunikaci nejvíce v centru pozornosti. Gesta prováděná hlavou, příp. výrazem obličeje (mimikou), tedy nejvíce upoutají pozornost komunikačního partnera. Toto těsné sepětí hlavy a mnohých gest je vyjádřeno v mnoha korpusových dokladech. Na ukázkou si uvedeme alespoň některé, u většiny z nich se objevuje spojení *zavrtět hlavou*, méně často *kroutit / zakroutit hlavou*, *kývat / zakývat hlavou*, *potřást hlavou* nebo *pokynout hlavou*.

zavrtět hlavou:

zavrtěl jsem odmítavě hlavou / zavrtěla jsem hlavou / Robert zavrtěl hlavou / Patience zavrtěla hlavou / vrtěli hlavami / vrtěl trochu nedůvěřivě hlavou / pomalu zavrtěl hlavou – ne / zavrtěla odmítavě hlavou / čím dál nesouhlasněji vrtěl hlavou / začala vrtět hlavou / "ani

nápad," zavrtěla hlavou / když zavrtěla hlavou, nasadil výraz naprostého zděšení / "to není pravda," zavrtěla hlavou Edwina / odmítavě zavrtěl hlavou / pokrčila rameny a zavrtěla hlavou / "lidem se to nebude líbit," zavrtěla Benedetta hlavou / Sylvie však zavrtěla hlavou. / užasle zavrtěl hlavou / zavrtí sotva znatelně hlavou. / smutně zavrtěl hlavou / několik z nich zavrtělo hlavami / Dittmar jen vrtěl hlavou.

Frekvence spojení *zavrtět hlavou* je v našem korpusovém vzorku opravdu vysoká, jak ukazuje počet dokladů. Často je přitom upřesněno, jak konkrétně dané gesto vypadá, naznačen bývá postoj osoby, která gesto provádí, příp. její pocity. Tento postoj či pocity jsou vyjádřeny pomocí adverbii jako *nedůvěřivě, pomalu, odmítavě, (čím dál) nesouhlasněji, užasle, sotva znatelně, smutně*. Někdy je postoj (gesto) upřesněn přidáním přímé řeči ("*ani nápad," zavrtěla hlavou / "to není pravda," zavrtěla hlavou Edwina / "lidem se to nebude líbit," zavrtěla Benedetta hlavou*).

kroutit / zakroutit hlavou:

jen kroutila hlavou / kroutil hlavou / zakroutil hlavou / kroutila hlavou nad jejich naivitou / s údivem krouť hlavou / (...) krouť hlavou XY / Lenka strážkyně nad tím zakroutila hlavou / pomyslně nad tím neoddiskutovatelným faktem kroutil hlavou / "to snad není možný," krouť hlavou XY / kroutil včera nechápavě hlavou / nevěřičně krouť hlavami / jen kroutil hlavou

potřást / zatřást hlavou:

Langdon potřásl hlavou. / potřásl hlavou tak rozhodně / Sarel se zasmál a potřásl hlavou / potřásl hlavou / potřásal hlavou a pomrkal / Pieter potřásá hlavou / důrazně potřásla hlavou / Alfred zatřásl s morbidním požitkem hlavou.

pokývat / kývnout hlavou:

reverend pokýval hlavou / znaveně pokýval hlavou / doktorka XY na nás zakývala hlavou / právě nad ním pokyvovali hlavami / souhlasně pokyvovala hlavou / pokyvuje hlavou / kývla hlavou směrem k Dupeuovi / souhlasně pokyvovala hlavou / na závěr svého pozdravu zlehka kývl hlavou / teta Růžena občas úsměvně, se shovívavým úšklebkem, pokývla hlavou nad Mileninými články.

pokynout hlavou:

pobídl Barleyho pokynem hlavy / usmál se a několikrát pokynul hlavou / lehce pokynul hlavou.

Další výpovědi obsahující gesta:

odvrátila hlavu a snažila se zadržet slzy / ostatní znuděně otočili hlavy / přičinlivě přitakával drobnými pohyby rukou i hlavy / naklonil hlavu na stranu a prsty lehce naznačil 'pokračujte' / pohodila vzdorovitě hlavou / pohodila hlavou a znovu se zasmála / Aaron jen pohodil hlavou a zasmál se / všechny hlavy se předkloní v typickém gestu nedoslýchavých / posypala jsem si hlavu popelem.

Z uvedených dokladů je zřejmé, že gesta spojená s hlavou se pojí s mnoha různými emocemi a různými postoji. Objevují se doklady naznačující souhlas (*souhlasně pokyvovala hlavou*) i nesouhlas (*čím dál nesouhlasněji vrtěl hlavou*), odmítání (*zavrtěl jsem odmítavě hlavou*), radost či potěšení (*Sariel se zasmál a potřásl hlavou*), smutek (*smutně zavrtěl hlavou*), znuděnost (*ostatní znuděně otočili hlavy*), únavu (*znaveně pokýval hlavou*), důraz (*důrazně potřásla hlavou*), nedůvěru (*vrtěl trochu nedůvěřivě hlavou*), vzdor (*pohodila vzdorovitě hlavou*), údiv (*s údivem kroutí hlavou*) nebo úžas (*užasle zavrtěl hlavou*).

4.4.2 Poukaz k emocím či celkovému stavu

Výpovědi obsahující **poukaz k prožívaným emocím či k fyzickému, příp. celkovému stavu** většinou zahrnují vyjádření smutku či skleslosti, méně často jiných emocí či stavů: *zničeně sklopil hlavu / sklopil hlavu a počkal, až otcův hněv vychladne / smutně skláněl hlavu, zapřažený v postroji vozu s uhlím (kůň) / směřoval se skloněnou hlavou k otáčecím dveřím / hlava s groteskně pokřiveným výrazem obličeje, zřetelně odrážejícím smrtelný zápas / Maigret kráčel pomalu, s hlavou skloněnou / svěsila hlavu a mlčela / seděla s hlavou svěšenou / ospalé či bezvládné svěšení končetin a hlavy / čas neměřily výbuchy bomb, ale právě tato hlava Židovky, klesala v křeči dolů k rameni, zvedala se vzhůru k nebi / truchlivě potřásal hlavou / při té poznámce mírně trhla hlavou a očima se střetla s jeho / odvrátí hlavu a dá se do pláče / nesměle cukl hlavou.*

U tohoto subprofilu je výrazně **tematizován / exponován pohyb hlavy** (označovaný často jako **sklonění, sklopení** či **svěšení** hlavy), který naznačuje prožívané emoce. Nejčastěji

zřejmě jde o smutek (*zničeně sklopil hlavu / smutně skláněl hlavu, zapřažený v postroji vozu s uhlím* (kůň) či lítost, příp. stud (*sklopil hlavu a počkal, až otcův hněv vychladne*). V mnoha případech nelze jednoznačně určit, o jakou emoci se jedná.

Některé uvedené doklady naznačují důležitou roli **umístění smyslových orgánů** (především zraku – očí) **na hlavě**. Zmiňované sklonění či svěšení hlavy v sobě pravděpodobně většinou nese také sklopení zraku, které se často objevuje jako jeden z hlavních projevů lítosti, studu, nesmělosti či nejistoty. Dalším pohybem, který hlava (resp. krk) umožňuje, je její odvrácení (např. při pláči). V tomto případě také hraje svou roli umístění očí na hlavě. S pláčem jsou totiž spojeny především oči a pláč bývá často skrýván, proto tedy ono odvrácení.

5 Další sémantické oblasti úzce související s hlavou

Při analýze a interpretaci textového materiálu se ukázalo, že v souvislosti se somatismem *hlava* je třeba upozornit na další **sémantické oblasti, které s hlavou úzce souvisejí**, jsou výrazně reflektovány v jazyce, avšak nevztahují se bezprostředně k žádnému z vymezených profilů. K těmto oblastem lze zařadit následující:

- **pokrývka hlavy** (jako např. čepice, klobouk či helma),
- **fyzické pocity spojené s hlavou** (jako např. bolest hlavy či točení hlavy),
- **specifický pohyb hlavou za určitým účelem** (jako např. zvednutí, otočení, zaklonění či naklonění hlavy),
- **kontakt hlavy s jinou částí těla.**

5.1 Pokrývka hlavy

Naše lidská hlava bývá poměrně často něčím přikryta. Člověk nosí různé oděvní prvky na hlavě buď **z důvodu její ochrany** nebo případně **z důvodů estetických**. Někdy se objevují ještě důvody jiné, jako **označení příslušnosti / přináležitosti k určitému lidskému společenství** nebo jako **symbol určité funkce či postavení**.

Ochranné pokrývky hlavy lze ještě dále dělit např. na ty, které chrání hlavu proti povětrnostním podmínkám, a ty, které ji chrání proti úrazu. K těm prvním patří např. čepice a klobouk (např. slaměný). K druhým patří především různé typy helem (cyklistické, lyžařské, helmy na motorku atd.).

V korpusových dokladech se objevily pouze některé z těchto zmíněných pokrývek. K pokrývkám hlavy, které chrání proti povětrnostním podmínkám, se vztahují následující doklady: *zanaříkal jsem, že jsem si nevzal čepici na ochranu hlavy / na hlavě pletenou ušanku / s baretem na hlavě / se slaměným kloboukem na hlavě*, k pokrývkám hlavy proti úrazu tyto: *měl na hlavě helmu / přilbu má na hlavě*. U některých vět není zřejmé, k čemu uvedená pokrývka hlavy primárně slouží: *poryv větru mi svál tu lehounkou pokrývku z hlavy / je dobré mít přikrývku hlavy*. Pokrývky estetické najdeme zde: *na hlavě měla malý plochý klobouček / na hlavě má cylindr*. Dále se objevily tyto doklady vztahující se k postavení dané osoby: *důsledné znázorňování knížecí čapky na světcově hlavě / věncem dekoruje hlavu toho pana umělce*.

Překrytí hlavy určitou pokrývkou nelze přímo zařadit k žádnému z profilů. Domníváme se však, že výše uvedené doklady se volně týkají profilů VZHLED, LOKALIZACE a FUNKCE. Hlava je totiž určitá kulovitá „nádoba“, na niž lze snadno něco nasazovat, něčím ji pokrývat, a tím, že je umístěná na těle nahoře k tomu vybízí i proto, že je mnohdy nejvíce vystavena povětrnostním podmínkám, jako je sluneční záření, déšť či sníh. Svou roli hraje i skutečnost, že hlava je dle představového schématu CENTRUM – PERIFERIE vnímána na těle jako část centrální, kterou je třeba chránit. Toto vše se pravděpodobně promítá do toho, jak se o svou hlavu staráme a jak to současně tematizujeme v našem jazyce.

5.2 Fyzické pocity spojené s hlavou

Bolest hlavy, točení hlavy, brnění

Naše tělesnost, prožívání vlastního těla, je v souvislosti s hlavou v našem vzorku reflektována především ve spojitosti s bolestí či jinými nepříjemnými pocity. Jedním z případů zvýšeného prožívání hlavy (situace, kdy si intenzivněji uvědomujeme její existenci na našem těle) je totiž právě stav, který nazýváme jako bolest hlavy, příp. točení či brnění hlavy.

Ukázalo se, že v souvislosti s hlavou je pro člověka právě bolest jedním z nejvýraznějších pocitů, při nichž tuto část těla intenzivněji vnímá. Počet dokladů upozorňujících na tento pocit (stav) je vysoký, přičemž se ukazuje, že hlava může bolet různě intenzivně (*trochu mě bolí hlava. / strašlivá bolest hlavy / bolí hlavně hlava*) a bolest hlavy může **být přítomna v různých fázích** (*Andrea začala trpět bolestmi hlavy / nějak mě rozbolela hlava / že ji najednou strašně rozbolela hlava / přestala mě bolet hlava / hlava mne však přestává bolet i myšlenky se mi docela srovnaly*). Objevily se také pokusy o vysvětlení příčiny bolesti: *každé delší úsilí mu působilo bolení hlavy / u citlivých jedinců mohou vyvolávat bolesti hlavy / psala jsem tak, že jsem si skoro uhnala bolest hlavy*. S pociťováním bolesti souvisí snaha se tohoto pocitu zbavit: *to je proti bolestem hlavy*. Spojení *prášek na bolení hlavy* lze tedy interpretovat jako / tedy znamená prášek na zamezení bolesti hlavy.

Mezi **další pocity spojené s hlavou** patří například brnění či bušení; příp. pocit, že se člověku hlava rozskočí nebo praskne: *brní mě z tebe hlava / někteří křičeli, že se jim rozskočí hlava / aby se mu jeho skřípnutá hlava nerozskočila / mysleli jste, že vám*

praskne hlava / nohy měl celé rozbolavělé po dlouhých hodinách v letadle a hlava mu bušila jako kovádlina – následek poruchy biorytmu při změně časového pásma.

5.3 Pohyb hlavy

Velké množství dokladů v našem zkoumaném vzorku poukazuje na **možnost pohybu hlavou**. Jedná se velice často o **pohyb za určitým účelem** (viz níže), někdy o **bezděčný pohyb** a v poměrně velkém množství případů o specifický **pohyb hlavy při sportu**, konkrétně při **fotbale**.¹⁴ V tomto posledním jmenovaném případě lze mluvit o užití hlavy jako „nástroje“, s nímž lze hýbat a především odrážet a usměrňovat míč při hře. Bylo by tedy možné uvažovat o vymezení určitého subprofilu týkajícího se pohybu hlavy za určitým účelem (v textu se objevují různorodé účely), který se v našem vzorku objevuje v mnoha dokladech.

Pro vysvětlení důležitosti pohybu hlavy při fotbale si ve stručnosti připomeňme fotbalová pravidla. Z našeho hlediska je důležité především toto: „Hraje se hlavně nohama, ale hráči mohou k hraní míčem používat libovolné části těla kromě rukou a paží.“ (<http://cs.wikipedia.org/wiki/Fotbal>). Ukazuje se, že při tomto sportu se dostává do popředí jedna z funkcí hlavy – pohyblivost. Fotbaloví hráči mají možnost používat při hře libovolné části těla kromě rukou a paží, většinou se hraje především nohama, další výrazněji pohyblivou částí těla (kromě zapovězených rukou a paží) je právě hlava. Svou roli hraje pravděpodobně i její umístění a tvar (tj. vyčnívající část těla nacházející se na těle nahoře): *nahrávku usměrnil hlavou do sítě / hlavou usměrnil míč / XY hlavou pohodlně vyrovnal / kloudně na branku namířil až dvě minuty před přestávkou XY hlavou / hlavou vstřelil svůj první ligový gól / brankář jeho prudkou střelu po zemi vyrazil na hlavu dobíhajícího XY a ten ji pohodlně poslal do sítě / hlavou jste mohl dokonce vyrovnat i na 2:2.*

¹⁴ „Fotbal (z anglického football, foot=noha, ball=míč), též kopaná, je kolektivní míčová hra, která je nejpobulárnějším kolektivním sportem na světě. [...] Hraje se hlavně nohama, ale hráči mohou k hraní míčem používat libovolné části těla kromě rukou a paží. Pouze brankář (tzn. jeden z hráčů, odlišený barvou dresu) může v blízkosti vlastní branky hrát i rukama.“ (<http://cs.wikipedia.org/wiki/Fotbal>, 2. 6. 2015).

Pohyb hlavou za určitým účelem:

Ukazuje se také důležitá role umístění smyslových orgánů, především očí, na hlavě. Pro pohlédnutí na něco je totiž často třeba pohnout hlavou – zvednout ji, sklopit ji, otočit ji – jednoduše proto, abychom na daný objekt viděli. Totéž by se mohlo pojít se sluchem a natáčením uší směrem ke slyšenému zvuku, příp. s čichem a nasměrováním nosu a potažmo celé hlavy ke zdroji vůně / zápachu. Ve zkoumaném vzorku se však souvislost mezi pohybem hlavy a sluchem vyskytla pouze jednou (*všechny hlavy se předkloní v typickém gestu nedoslýchavých*) a spojitost mezi pohybem hlavy a čichem se neobjevila vůbec.

Doklady, v nichž je vyjádřen záměrný pohyb hlavou (např. s cílem kontaktovat někoho pohledem, rozhlédnout se po okolí či podívat se, kolik je hodin):

zvedne hlavu a krátce na mne pohlédne / z posledních sil zvedla hlavu a pohlédla mu do očí / sledovali každý jeho pohyb toporným pohybem hlavy / její zastřený hlas ho přiměl zvednout hlavu / Patricia zvedla hlavu, aby se podívala, kolik je hodin / dívka zvedla hlavu, chvíli se na něj zadívala / zvedla hlavu a rozhlédla se s hrůzou po kabině / pan Sherman otočil hlavu k oknu a díval se Maxovi přímo do vytřeštěných očí / otočila hlavu a všimla si, že je pozoruji / zdvihla hlavu od žehlení.

5.4 Kontakt hlavy s jinou částí těla

U hlavy se projevuje její větší kontaktnost, než jakou lze předpokládat u některých jiných částí těla, jako je například *noha, loket* či *břicho*. Hlava totiž určitým způsobem prezentuje člověka, zastupuje ho, a zřejmě právě proto se člověk svou hlavou obrací k jiným lidem nebo se jich hlavou dotýká. Objevilo se mnoho dokladů týkajících se této skutečnosti: *chtěl bych si položit hlavu na její pravé stehno / kolébala jeho hlavu v klíně / zatímco ona spočívala rukou na jeho široké hlavě / měl hlavu položenou na mužově hrudi / objal Viktora a položil mu hlavu na prsa / opatrně položila hlavu z náruče na mech / ovinula mu paže kolem hlavy a přitiskla si ji k sobě / objímala paži hlavy svého syna / Laelia mu položila dlaň na hlavu.*

6 Porovnání výsledků analýzy se závěry výchozí studie

U **jazykových dat** (zejména frazeologických jednotek) se ukázala **velká podobnost výsledků** naší analýzy **se závěry** **statí** I. Vaňkové a V. Vitkovské (2014). Všechny profily uvedené zmíněnými autorkami jsou zastoupeny i v našem jazykovém vzorku. Také uplatnění jednotlivých subprofilů se ve velké míře shoduje. Autorky uvádějí v mnoha případech rovněž stejné doklady, které se objevují i v našem zkoumaném materiálu. Snad jen **v oblasti expresivních synonym** se v našem vzorku objevují i další doklady jednotlivých profilů, kromě následujících výrazů, které jsou uvedeny ve zmíněné statí: *kokos, koule, makovice, makovička, cibulíčka, šiška, řepa; myslivna; makovice*.

Z našeho zkoumaného materiálu můžeme doplnit např. některá **synonyma vztahující se k profilu VZHLED – MANIFESTACE**, a to k tvaru: *dýně, tykev, hlávka, makůvka, meloun, kedluben, kedlubna, květák, karfiól, cibule, ořech / vořech, šiša, škop, škopek, glóbus, kobližka*, příp. také *škeble, škebule, krychle, bedna, kýbl* a *vědro* (u výrazů *škop, škopek, škeble, škebule, krychle, bedna, kýbl* a *vědro* je pravděpodobně exponován také prostor uvnitř hlavy – „nádoba“) a vzhledu v užším slova smyslu (*gloc, glocna* – odkazující k pleši); k profilu **FUNKCE** (myšlení) – kromě uváděné *myslivny* snad také *mozkovice, mozkovna* (v případě *myslivny* je však odkazováno přímo k myšlení, zatímco u výrazů *mozkovice* a *mozkovna* konkrétně k orgánu myšlení, tedy mozku) a k profilu **LOKALIZACE** – *věž, maják, horna, horní patro*, možná také *budka* (představíme-li si např. ptačí budku, která bývá umístěna většinou někde vysoko, tedy nahoře).

Zaměříme se nyní na jednotlivé profily s cílem zhodnotit shody a rozdíly v obou zkoumaných vzorcích.

6.1 Srovnání výsledků u profilu 1 – VZHLED – MANIFESTACE

Vaňková a Vitkovská uvádějí, že v oblasti vzhledu hlavy v užším smyslu slova „je normou / stereotypem hlava s (přiměřeným a upraveným) vlasovým porostem“. Jako odchylku uvádějí hlavu bez vlasů, s menším množstvím vlasů nebo s vlasy neupravenými. Tyto závěry můžeme potvrdit i na základě naší analýzy. K velikosti hlavy uvádějí frazémy *kámen jako hlava* (který v našem vzorku nefiguruje) a *hlava jako meloun*, který je u nás zastoupen v podobě *hlava jako sovětskej meloun*. Co se týče subprofilů váha, tvrdost a teplota, výsledky i uvedené

frazémy jsou velmi podobné (např. *mít tvrdou / dubovou hlavu, mít těžkou / lehkou hlavu, horká hlava / mít horkou hlavu, dělat něco s chladnou hlavou*).

Na základě naší analýzy by bylo možné k profilu VZHLED – MANIFESTACE volně připojit také otázku pokrývky hlavy. Ve zkoumaných jazykových dokladech nebylo sice kromě hum. výrazů *hlavokryt, hlavopokryt, hlavokrytba* (PSJČ) vyjádřeno označení pokrývky přímo (na rozdíl od korpusových dat), avšak objevily se doklady, které k možnosti pokrytí / nepokrytí hlavy nepřímou odkazují (např. *chodit / jít s holou hlavou, obnažit hlavu, stát s obnaženou hlavou* (tedy bez klobouku, čepice atd.), *není důležité, co je na hlavě, ale co je v hlavě* atd.).

6.2 Srovnání výsledků u profilu 2 – LOKALIZACE

Autorky uvádějí jako očekávané a žádoucí postavení hlavy na těle nahoře: „Hlava je (a má být) na lidském těle umístěna nahoře. Nachází-li se „dole“ (tj. na opačném místě, proti přirozenému řádu), jde o stav příznakový, obdařený negativními konotacemi [...]“ (Vaňková – Vitkovskaya, 2014, s. 82). Tyto závěry (včetně uvedených frazémů jako např. *chodit po hlavě* nebo *je to na hlavu postavené*) stejně jako tvrzení, že „Hlava se za normálních okolností nachází v určité výškové úrovni. Příznakové umístění hlavy o něco výše nebo níže je vnímáno v různých ohledech negativně [...]“ (Vaňková – Vitkovskaya, 2014, s. 82) můžeme také potvrdit. V našem průzkumu tomu odpovídají např. frazémy *nosit hlavu jako páv* či *nosit hlavu (hodně) vysoko* nebo *ještě není hlava dole* (tedy ještě není tak zle) a zvolání *nevěš hlavu!* či *hlavu vzhůru!* Autorky dále dodávají, že hlava má „spočívat na určitém přesně daném místě“, což dokládají i námi uvedené frazémy *mít hlavu na pravém místě* nebo *sotva mi hlava na krku sedí* (tzn. sotva drží na onom žádoucím místě). V některých zkoumaných dokladech se také shodně v obou průzkumech uplatňuje představové schéma ČÁST – CELEK. Jedná se o frazémy obsahující výrazy *hlava* a *pata* a odkazující tak k tělu v jeho úplnosti (např. *mít hlavu a patu, prohlížet si někoho od hlavy k patě, nový od hlavy až do paty*).

6.3 Srovnání výsledků u profilu 3 – FUNKCE

I u tohoto profilu se výsledky ve zmiňované stati i naše závěry shodují ve vysoké míře. Hlava je v obou případech na základě jazykových dokladů hodnocena jako „nádoba“, v níž je něco

uloženo, a to buď obsah žádoucí, nebo obsah nepatřičný. Někdy je tato nádoba popisována jako plná něčeho, jindy jako děravá (*hlava jako řešeto*) nebo dokonce prázdná (*prázdná hlava*). Mnohé doklady ukazují, že může jít o nádobu otevřenou (*otevřená hlava*) nebo zavřenou (*zabedněná hlava*).

Zmiňovaná stat' i naše výsledky dále potvrzují, že hlava je vnímána jako centrální a nenahraditelná část těla, která může člověka metonymicky zastupovat (*hlava na hlavě, spotřeba / přiděl něčeho na hlavu*). Její důležité zastoupení na těle se projevuje i ve frazémeh jako *hlava rodiny* nebo *hlava státu*. Jedním z podstatných aspektů hlavy je její nezbytnost pro život člověka. Tato její role je tematizována v mnoha dokladech (např. *přijít o hlavu, utrhout někomu hlavu, dát / nedat hlavu kvůli někomu / něčemu na špalek, vsadit hlavu*).

Na základě naší analýzy by bylo možné dodat, že v souvislosti s funkcí hlavy se objevilo **velké množství dějů**, které mohou v hlavě probíhat. Většina z nich přitom odkazuje k určitému prostoru uvnitř hlavy (tedy k prostoru v nádobě), kde může něco probíhat. Jazykové doklady odhalily velké množství dějů různého typu, které poukazují např. na možnost něco do hlavy vložit nebo z ní něco vypustit / vytrousit, na stoupání něčeho do hlavy a také na různé děje odehrávající se přímo uvnitř hlavy (např. *proběhnout / projet / projít / blesknout hlavou, honit se / táhnout hlavou, rozbřesknout se / rozsvítit se, nosit / převracet v hlavě, vtlouct / vytlouct něco do / z hlavy, vypadnout / vytrousit z hlavy, lézt / nelézt / brát si do hlavy, stoupnout / vlézt / nahrnout se někomu do hlavy, strašit či harašit v hlavě*).

6.4 Srovnání výsledků u profilu 4 – GESTO

Ve zkoumaném materiálu se objevily přibližně stejné typy gest jako ve statí I. Vaňkové a V. Vitkovské. Lze říci, že gesta slovně vyjádřená ve zkoumaných dokladech je možné rozdělit na dvě hlavní / základní skupiny, a to na gesta záměrná (tedy „gesta v pravém smyslu slova“) a gesta nezáměrná, tedy taková, která nelze hodnotit přímo jako gesta, ale spíše jako projev emocí či celkového stavu osoby. V některých dokladech nelze jednoznačně zhodnotit, zda se jedná o gesto, nebo jen nezáměrný projev emocí.

7 Porovnání výsledků analýzy u jazykových a textových dat

Mezi **jazykový materiál** řadíme **data etymologická**, **slovníková** (rozdružení významů lexému zjištěná ze slovníkových hesel), **deriváty** a **kompozita** utvořená od slova *hlava*, **synonyma** výrazu *hlava* a zejména frazeologické jednotky, které tvoří nejrozsáhlejší část posuzovaného jazykového materiálu. Zkoumaný textový materiál tvořila **korpusová data** pocházející ze **synchronního psaného korpusu SYN2010**. Vybrán byl náhodný vzorek o velikosti 500 dokladů.

Nyní si uvedeme základní **rozdíly mezi jazykovými a textovými daty**. Zkoumaný jazykový vzorek se ve velké míře shoduje s výsledky popsány ve stati I. Vaňkové a V. Vitkové (2014). To souvisí se skutečností, že hlavním jazykovým materiálem v obou výzkumech byly frazeologické jednotky. Naše výsledky při analýze významu pojmu HLAVA tedy odpovídají (až na drobné odchylky popsané výše) čtyřem profilům definovaným obecně pro somatismy a detailně rozpracovaným právě na příkladu pojmu HLAVA (viz zmiňovaná stat').

7.1 Doplnění profilů – další sémantické oblasti

Možnost doplnění čtyř profilů, resp. jejich **subprofilů**, spatřujeme v oblasti „pokrývka hlavy“ (lze volně připojit k profilu VZHLED – MANIFESTACE) a „fyzické pocity spojené s hlavou“ (pravděpodobně k profilu FUNKCE).

Výsledky u zkoumaného textového (korpusového) materiálu se od závěrů stati odlišují především v tom, že bylo třeba vydělit **další sémantické oblasti**, které se nevztahují přímo k uvedeným čtyřem profilům (nebo se k nim vztahují jen nepřímě a volně). Jedná se o tyto sémantické oblasti – **1. pokrývka hlavy** (*se slaměným kloboukem na hlavě, měl na hlavě helmu*), **2. fyzické pocity spojené s hlavou** (*Andrea začala trpět bolestmi hlavy, přestala mě bolet hlava*), **3. pohyb hlavou za určitým specifickým účelem** (*zvedne hlavu a krátce na mne pohlédne; Patricia zvedla hlavu, aby se podívala, kolik je hodin*), **4. kontakt hlavy s jinou částí těla**, většinou s částí těla jiné osoby (*kolébala jeho hlavu v klíně, objímala paži hlavu svého syna*) – první dvě z těchto oblastí byly již uvedeny v souvislosti s jazykovým materiálem, další dvě nejsou téměř vůbec, příp. pouze v malé míře zastoupeny ve vzorku jazykovém.

Pokrývka hlavy

Co se pokrývky hlavy týče, rozdíl je v tom, že v korpusovém materiálu jsou zastoupeny konkrétní **pokrývky hlavy** jako klobouk, baret nebo helma, zatímco v jazykovém materiálu je zastoupena pouze možnost pokrytí / nepokrytí hlavy obecně (např. *jít s holou hlavou*, *obnažit hlavu*), a to navíc v menším počtu dokladů. Označení pro nějakou konkrétní pokrývku hlavy, a to *hlavokryt*, *hlavopokryt*, *hlavokrytba* (hum. ve významu „klobouk“) se v rámci jazykového materiálu objevilo pouze v PSJČ.

Fyzické pocity spojené s hlavou

Mezi **fyzické pocity spojené s hlavou** se řadí zejména bolest, točení, brnění či třeštění hlavy, příp. pocit, že hlava člověku praskne. Doklady vztahující se k těmto pocitům jsou zastoupeny v obou zkoumaných vzorcích, avšak v tom korpusovém jsou různorodější a zahrnují nejen vyjádření bolesti, ale také např. její fáze nebo příčiny.

Z jazykového materiálu se k bolesti či k jiným fyzickým pocitům vztahují následující frazémy: *hlava mě bolí jako střep* / *z toho ho (už) hlava bolet nebude* / *nemusí* / *hlava mě bolí, div mi nepraskne* / *hlava se mi může (bolestí) rozskočit*. / *už ho hlava nebolí* / *třeští mu hlava* / *div mu hlava nepukne* / *nepraskne* / *hlava se mi z toho div nerozskočí* / *hlava se mi točí* (*motá* / *jde mi kolem*). Eufemistický frazém *už ho hlava nebolí* nese význam „je mrtvý“, je v něm tedy poukazováno na fakt, že živého člověka hlava bolet může.

Ze slovníkových dokladů se k pocitům, resp. nemocem hlavy vztahují slova *hlavobol*, *hlavnice* a (dem.) *hlavnička* (Jungmann). U posledních dvou výrazů je uveden význam „palčivá, horká, hlavní nemoc“ – tedy nemoc hlavy spojená zřejmě s horečkou. Zajímavý a dnes již zřejmě neužívaný je frazém (*toho hrnce*) *bolí hlava* ve významu „je křaplavý“ (Zaorálek, 1947), kde se jedná o výjimku v tom smyslu, že není odkazováno k hlavě lidské.

Další dvě zmiňované sémantické oblasti se týkají jen korpusového vzorku. Pouze frazémy *držet si hlavu v dlaních* a *hlava mu padá na prsa* se vztahují k oblasti **kontakt hlavy s jinou částí těla**, avšak nejedná se o kontakt s částí těla jiné osoby, jako tomu je ve většině dokladů z korpusového materiálu.

Ve vztahu k centrálnosti hlavy a její nepostradatelnosti pro život člověka se v obou zkoumaných vzorcích objevují **jiné typy ohrožení hlavy**. Ve frazeologických dokladech se jedná nejčastěji o několik ustálených druhů vážného ohrožení, jako je utrnutí (*nikdo ti za to hlavu neutrhne*), useknutí (*dát* / *nedat za něco* / *někoho hlavu na špalek*) nebo

rána kladivem do hlavy. V korpusových dokladech jsou zahrnuty i jiné typy ohrožení, jako je ustřelení hlavy či obecně míření střelnou zbraní na hlavu, rána něčím do hlavy nebo naopak hlavou do něčeho tvrdého, rána klackem do hlavy atd. Zvláště první uvedený způsob útoku se objevil v mnoha dokladech v různých podobách (např. *jen jsem si nechtěl nechat ustřelit hlavu, napálil mu to rovnou do hlavy (z pušky)*; *některé oběti byly zastřeleny do hlavy* a v mnoha dalších).

Obecně lze také popsat hodnocený textový materiál jako různorodější než materiál jazykový. Jedná se totiž o projevy mnoha různých autorů, pocházející z různorodých zdrojů a vázané ke konkrétním situacím. To se samozřejmě odráží v pestrosti témat i kontextů, v nichž se zkoumané slovo *hlava* objevuje. Textové doklady jsou více provázané s každodenním životem, s různými životními situacemi a různými konkrétními osobami. Naproti tomu jazykový materiál je již fixovaný a spojený s dlouhodobými lidskými zkušenostmi a pouze s vybranými životními situacemi.

8 Závěr

Při analýze vybraného materiálu se výše uvedené profily ukázaly jako platné, objevily se však ještě určité aspekty významu pojmu HLAVA, které je třeba vyčlenit zvlášť. Nyní se zaměříme na jednotlivé čtyři profily a jejich uplatnění v našem zkoumaném vzorku.

Profily 1 – VZHLED – MANIFESTACE, 2 – LOKALIZACE a 4 – GESTO jsou ve zkoumaném jazykovém materiálu zastoupeny poměrně rovnoměrně.

U profilu 1 je zastoupeno nejvíce dokladů vztahujících se k pokrytí hlavy vlasy (příp. k absenci vlasů).

U profilu 2 se doklady týkají především hlavy jako nejvyšší části lidského těla a také očekávání tohoto umístění nahoře.

U profilu 4 jsou oba subprofily (gesto v pravém slova smyslu i gesto jako poukaz k emocím) zastoupeny přibližně vyrovnaně, u mnoha dokladů nelze jednoznačně určit, o který ze zmíněných subprofilů se jedná.

Nejvíce (a to opravdu s velkou převahou) je zastoupen profil 3 – FUNKCE. Silně zastoupeny jsou i jednotlivé subprofily profilu 3. Ukazuje se, že hlavu vnímáme především jako určitou základnu myšlení (paměti, vůle, rozhodování atd.) a také (zejména v této souvislosti) jako „nádobu“, resp. ohraničený prostor, v němž se odehrávají různé myšlenkové pochody a v němž může být velmi různorodý obsah (některý typ obsahu je vnímán pozitivně, jiný negativně) nebo také prázdno, které bývá vnímáno jako nežádoucí téměř vždy.

Také u profilu 3 se jednotlivé subprofily často prolínají a nelze je zcela striktně od sebe oddělit, týká se to zejména subprofilů „specifický orgán“ (hlava jako místo uložení mozku) a „hlava jako nádoba“ (pojímání obsahu).

9 Kognitivní definice hlavy

Konečným cílem této práce bylo **zformulovat kognitivní definici hlavy** tak, aby postihovala všechny důležité aspekty, které se této části těla týkají. Budeme tedy vycházet ze všech analyzovaných materiálů a pokusíme se v následující definici popsat hlavu tak, jak je uložena v mysli běžného českého mluvčího.

9.1 Kognitivní definice významu (obecně)

Nejprve si však definujeme termín **kognitivní definice významu**. „Kognitivní definice nevede ostrou hranici mezi nejazykovým a jazykovým. Definována je mentální entita, která zprostředkovává mezi objektem reálného světa a výrazem. Je to definice pojmu zaznamenávající, jak je daný pojem fixován v jazyce, a to nikoli v jazyce vědy, ale v každodenním užívání; materiálem jsou zejména texty umělecké, folklorní, frazeologie, někdy i údaje od informantů-rodilých mluvčích. Kognitivní definice jsou obsáhlé, nejsou založeny (jen) na vymezení taxonomickém (genus proximum a differentia specifica), zahrnují nejen rysy nezbytné pro identifikaci předmětu, ale všechny, které jsou v jazyce uloženy ve vzájemných vztazích (zejména konotace).“ (Bartmiński, 1988a; citováno dle Vaňkové, 2005, s. 31).

Pro zjištění významu daného pojmu a následné formulování kognitivní definice jsou důležitým zdrojem poznání jazyková a textová data. Pomocí nich je možné zjišťovat, jaký prototyp daného předmětu či jevu je v myslích mluvčích určitého jazyka uložen. „V úvahu se berou všechny dostupné informace, které nám poskytuje jazyk (přenesené významy, frazeologie, typické kolokace) a texty tohoto jazyka [...].“ (Vaňková, 2005, s. 82).

9.2 Kognitivní definice hlavy

Hlava je centrální a nepostradatelnou částí lidského těla. Je pro ni typický její kulovitý tvar a specifická velikost. Za normu / stereotyp je považována hlava, která je pokryta vlasy.

Hlava je umístěná na lidském těle nahoře, což je spojeno s pozitivními konotacemi. Pokud se ocitne jinde, je to vnímáno většinou negativně, a to zvláště pokud se jedná o umístění hlavy dole, tedy v opačné pozici, než je obvyklé.

Hlava je s trupem spojena pomocí krku, který jí umožňuje pohyb. Pohyblivost hlavy se jeví jako podstatná zvláště při tvoření gest nebo v souvislosti se smyslovým vnímáním. Na hlavě jsou totiž umístěny oči a pokud se chceme například podívat určitým směrem, je třeba hlavu otočit. Hlavou můžeme kromě otáčení také kývat, je možné ji sklonit, příp. zaklonit.

Významná pozice hlavy v rámci lidského těla se v jazyce projevuje v mnoha ohledech. Je vnímána jako sídlo života, jelikož bez ní nemůžeme existovat. Oddělení hlavy od těla znamená ukončení života.

Hlavu si proto v některých situacích (např. při sportu nebo práci) chráníme pomocí různých bezpečnostních pomůcek. Při spánku nebo odpočinku ji ukládáme na polštář nebo ji pokládáme na opěrku. Někdy ji chráníme proti povětrnostním podmínkám pokrývkou hlavy, jako je čepice nebo klobouk. Jiné pokrývky mají hlavu pouze zdobit.

Hlava může zastupovat celého člověka. Její součástí je obličej, který je důležitý zvláště z hlediska naší identity.

Hlava je centrem myšlení, paměti, rozhodování a vůle. Je v ní uložen důležitý orgán, mozek. Vlivem problémů a starostí nám může hlava připadat velká a těžká. Někdy může hlava i bolet, příp. se točit nebo brnět.

U hlavy je důležitý především její obsah. Vnímáme ji totiž jako nádobu, resp. ohraničený prostor, který může obsahovat patřičné či nepatřičné věci, který může být plný (např. myšlenek, nápadů), nebo naopak prázdný. V hlavě se také odehrává mnoho různorodých dějů spojených s myšlením.

Literatura

Čížková, K.: *Hlava v českém jazykovém obrazu světa*. Ročníková písemná práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2015.

Čurdová, V.: Jazykový obraz nohy / nohou v češtině. *Diplomová práce*. Praha: Ústav českého jazyka a teorie komunikace, FF UK, 2011.

Johnson, M.: *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1987.

Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. a kol.: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000.

Křivohlavý, J.: *Jak si navzájem lépe porozumíme*. Praha: Svoboda, 1988.

Lakoff, G. – Johnson, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host – vydavatelství, 2014.

Lakoff, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006.

Mrhačová, E.: *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta, 2000.

Nebeská, I.: *Metafora a metaforičnost*. In: Vaňková a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. Nakladatelství Karolinum, 2005.

Patočka, J.: *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha: Oikúmené, 1995 (citováno dle I. Vaňkové, 2012).

Vaňková a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. Nakladatelství Karolinum, 2005.

Vaňková, I. – Čurdová, V.: ČELEM K TEORII POJMOVÝCH PROFILŮ: NOVÉ MOŽNOSTI SLOVNÍKOVÉHO VÝKLADU SOMATISMŮ. In: Didaktické studie. Kognitivní vědy v teorii a praxi jazykového vyučování, 1/2014. Praha: Pedagogická fakulta UK, 2014.

Vaňková, I. – Vitkovskaya, V.: HLAVA: PROFILY, SUBPROFILY, KONCEPTUÁLNÍ SCHÉMATA (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). In: Didaktické studie. Kognitivní vědy v teorii a praxi jazykového vyučování, 1/2014. Praha: Pedagogická fakulta UK, 2014.

Vaňková, I. a kol.: *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta. Ústav českého jazyka a teorie komunikace, 2012.

Vaňková, I.: *Nádoba plná řeči*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. Nakladatelství Karolinum, 2007.

Prameny:

Čermák, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1. Přirovnání*. Praha: Leda, 2009.

Čermák, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky 2. Výrazy neslovesné*. Praha: Leda, 2009.

Čermák, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky 3. Výrazy slovesné*. Praha: Leda, 2009.

Čermák, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky 4. Výrazy větné*. Praha: Leda, 2009.

Haller, J.: *Český slovník věcný a synonymický I–III*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969-1977

Havránek, B. a kol.: *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1989

Holub, J. – Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952.

Holub, J. – Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978.

Hugo, J.: *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. Praha: Maxdorf, 2006.

Hugo, J.: *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. Praha: Maxdorf, 2009.

Jungmann, J.: *Slovník česko-německý. A–J*. Praha: Academia, 1989.

Klégr, A.: *Tezaurus jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007.

Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997.

Mejstřík, V. a kol.: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2005.

Mrhačová, E.: *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta, 2000.

Ouředník, P.: *Šmírbuch jazyka českého*. Praha: Paseka, 2005.

Pala, K. – Všianský, J.: *Slovník českých synonym*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000.

Hujer, O. a kol.: *Příruční slovník jazyka českého. Díl I. A–J*. Praha: Státní nakladatelství, 1935–1937.

Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2012.

Zaorálek, J.: *Lidová rčení*. Praha: Aurora, 1996. (1. vyd. 1947)

Elektronické zdroje:

<http://latinsky-slovník.latinsky.cz/cesko-latinsky/anthropos.html>, 4. 8. 2015

<http://cs.wikipedia.org/wiki/Fotbal>, 2. 6. 2015

<https://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%A0e%C5%A1ulka>, 15. 8. 2015

<http://wiki.korpus.cz/doku.php/pojmy:korpus>, 14. 8. 2015

<http://wiki.korpus.cz/doku.php/cnk:syn2010>, 14. 8. 2015

<https://cs.wiktionary.org/wiki/nadhlavn%C3%ADk>, 17. 8. 2015

Seznam zkratek

Jungmann – Jungmann, J.: *Slovník česko-německý*

PSJČ – *Příruční slovník jazyka českého*

SČFI – *Slovník české frazeologie a idiomatiky*

SČS – *Slovník českých synonym*

SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*

arch. – archaické, archaicky

expr. – expresivní, expresivně

hypok. – hypokoristikon

hum. – humorně

kniž. – knižní, knižně

lat. – latinsky

lid. – lidově

příb. – příbuzné

příp. - případně

pův. – původně

resp. – respektive

zejm. – zejména

zvl. – zvláště